

**“עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות”:
מרסיסי מדרשים שבכתב לסיפור עממי כתוב ודבור**

לזכרו הברוך של
ר' מכלוף דהאן ז"ל
(תרכ"ז-תשכ"ח)
נוצר מורשת ומוקירה

א. מבוא

בספר “ארבעה גביעים” נדפס פירוש מדרשי ארוך בערבית יהודית צפון-אפריקאית למשנה באבות הפותחת במילים “עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות”, והוא מכונה על ידי העורך (או המביא לבית הדפוס) בשם שארם (=שרח). בדברים שלהלן נעמוד על טיבו של הספר ועל גלגולי מהדורותיו, נאפיין את טיבו של השרח הזה, נתחקה על מנהגי הקריאה שלו ועל דרך התהוותו והילוכו בקהילות צפון אפריקה, נביא נוסח עברי מוער לשרח, ונברר מה טיבו הספרותי של השרח הזה ומה הפונקציה החינוכית שלו. בדרך זו אנו מבקשים לשבץ את השרח הנדון בהקשרו התרבותי הרחב ולתעד מנהג שאבד מן העולם.

על הספר “ארבעה גביעים”

בשנת תקצ"ט יצא לאור בליוורנו בדפוס משה ישועה טובייאנה הספר “ארבעה גביעים”, ובו קטעי מקרא, פיוט ומוסר לשבתות מיוחדות ולמועדים,¹ וכן תפילה

* אנו מודים לפרופ' משה בר-אשר, לפרופ' אהרן ממן, למר דוד ביטון ולמר אברהם הטל על שקראו טיוטה של המאמר, והערותיהם סייעו בידינו לשפרו.

1 מבחינת הסוגה הספרותית נראה כי יש לשייך את “ארבעה גביעים” לקבוצת הספרים הנלווים לסידור התפילה הרגיל, כדוגמת “קול תחנה”, “קריאי מועד” ו“מרפא לנפש”. שני האחרונים

מנחה לשבת.² לפי שעה אין לדעת מי ערך את הספר, מה היו שיקוליו ולמי נועד, וספק גדול אם אי פעם יתברר עניין זה לאשורו. לפי תכולתו של "ארבעה גביעים" אפשר לשער כי הוא שימש כעין נספח למחזור התפילות, ובאו בו השלמות לנוסח תפילה – בעיקר קטעי קריאה מן הנביאים ומן הכתובים – שלא נדפסו בסידורי התפילה הרגילים. מכל מקום נראה מתוך הדפסותיו ההולכות ונשנות כי ענה לצורך קיים וכבש את מקומו בכמה קהילות.³

בספר יש שימוש בארבע שפות: עברית, ארמית, ערבית יהודית צפון-אפריקאית (שרח [נכתב: שארח]) ולדינו. במהדורה הראשונה (תקצ"ט) יש הפטרות ליום הראשון, השני, השביעי והשמיני ולשבת חול המועד של פסח, לשני הימים של שבועות ולתשעה באב;⁴ פרקי אבות בעברית; פיוטים לשבועות; ספרי משלי, איוב, דניאל ורות, כולם בעברית; פיוט לר' יעקב בן משה אדהאן ותפילת מנחה לשבת; אזהרות לשבועות; עשרת הדברות בעברית, ארמית וערבית; ועוד פיוטים.

הספר שב ונדפס בליוורנו עוד תשע פעמים – שלוש מהדורות בידי ישראל קושטא וחברו (תרל"ד, תרל"ז, תרנ"ה),⁵ ושש מהדורות בידי ש' בילפורטי וחברו

נדפסו עשרות פעמים, בעיקר בליוורנו אך גם במקומות אחרים, ונקבצו בהם טקסטים ליטורגיים הנקראים בעת התפילה ומחוצה לה במועדים מיוחדים (סליחות לתעניות, תיקונים לחצות, לחולים ולמתים, לשובבי"ם ת"ת, לשבת, לשבועות, לליל הושענא רבא ולשביעי של פסח). אנו מודים לדוד ביטון על שהסב את תשומת לבנו להקשר הזה.

2 המהדורה הזאת רשומה לעתים כמהדורת ת"ר (1840); ראה י' בן-יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תרל"ז, עמ' 48, ס' 946 (ת"ר); בית עקד ספרים, תל אביב תשי"א, א, עמ' 101, ס' 2532 (ת"ר); י' וינוגרד, אוצר הספר העברי, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 398, ס' 863 (תקצ"ט), ס' 876 (ת"ר); ש' ווינער, קהלת משה, פטרבורג תרנ"ג, עמ' 108, ס' 879 (ת"ר); J. Zedner, *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*, London 1867, p. 494 (ושם רשום "ליוורנו שש" [=ת"ר] 1840); G. Sonnino, *Storia della Tipografia Ebraica in Livorno*, Torino 1912, p. 63, §31 (ושם נקרא החיבור ד" [כך!] גביעים).

3 פרופ' משה בר-אשר הציע בשיחה בעל פה (ב־10 באוגוסט 1996), כי הספר נועד לקהילות שבהן לא הייתה מסורת לימוד. עוד הואיל להודיענו, כי במרוקו שימש הספר בראש ובראשונה לקריאת משלי בשבתות הקיץ, לפני קריאת הפרק המתאים מאבות, ולקריאת איוב בשבתות שבין שבועות לתשעה באב. דניאל נקרא בשבתות שבין תשעה באב לשבת שלפני ראש השנה. לדבריו החזיקו בו בתאפילאלת יהודים רבים, אף כי לא כולם נהגו לקרוא מתוכו, לפי שחלוקת הפרקים שם הייתה שונה מזו שב"ארבעה גביעים".

4 לכולם ההפטרות באות בעברית ובארמית, לבד משמיני של פסח, שהפטרותו בארבע השפות (והן נדפסו לא ברצף, אלא תחילה בעברית ובארמית, אחריהן ההפטרות לשבועות [ליום הראשון וליום השני], ואחריהן בשארה ובלדינו), ומתשעה באב, שהפטרותו בעברית ובערבית.

5 מהדורת תרנ"ה נבדלת משתי קודמותיה בדף אחד שנוסף בה. עוד עיין י' רופא, "תולדות בתי הדפוס העבריים בליוורנו", תגים ג-ד (תשל"ב), עמ' 132-140, הדן בדפוסים המאה ה־19.

(תרמ"ח, תרס"ו, תרפ"א, תרפ"ו, תרצ"א, תרצ"ה).⁶ עוד פעמיים נדפס בדפוס צילום בתל אביב על בסיס מהדורות בילפורטי,⁷ ובאחרונה (תשנ"ה) נדפס בחלקו הקטן (רק פרקי אבות ומשלי בעברית) במהדורה פירטית בירושלים, תוך שינוי עמוד השער ומבלי לציין כלל שהוא מושתת על "ארבעה גביעים" שמליוורנו. מן המהדורה השנייה (תרל"ד) ואילך נוספו בכל המהדורות גם ברכת השבטים ושירת הים בארמית ובערבית; עשרת הדיברות בעברית ובערבית; אזהרות לשני הימים של שבועות מאת ר' יצחק [אלברגלוני/אלברצלוני];⁸ וכן פירוש מדרשי ("שארח") ארוך בערבית יהודית למשנה בפרק החמישי במסכת אבות, הפותחת במילים "עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות", והוא יעמוד במוקד עיונו להלן.⁹ בונפיל כבר העיר בקצרה על שינויים טיפוגרפיים בין המהדורה הראשונה (תקצ"ט) לבאות אחריה, אך לא פירט.¹⁰ עוד ציין בונפיל כי באותה העת בליוורנו החזיקה מהדורת הדפוס כמאתיים עותקים בלבד, ועל כן אין לתמוה על ההדפסות החוזרות ונשנות.¹¹

- בעמ' 133 ציין כי משה ישועה טוביאנה ירש במלאכת הדפוס את אביו יעקב, ואחריו (עמ' 134) המשך להחזיק את בית הדפוס הרב ישראל קוסטא (כך!). הוא אינו מזכיר את ארבעה גביעים שנדפסו אצלו. מעמ' 135 דן בדפוס בילפורטי, ובעמ' 137 ציין רק את מהדורות תרל"ב [כנראה צ"ל תרל"ד] ותרמ"ח. עוד ראה ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים, תל אביב תשט"ז, עמ' 87, סעיפים י-יא.
- 6 במהדורות תרמ"ח, תרפ"א ותרפ"ו רשום "ש' ביפורטי וחברו". ראה גם פרידברג (לעיל סוף הערה 5), שם, סעיף יג. מבחינת הארגון הפנימי ניכר, שמהדורת בילפורטי מושתתת על זו של טוביאנה (תקצ"ט).
- 7 עמוד השער הוא מאחת המהדורות של בילפורטי, אלא שהושמטו ממנו שנת ההדפסה ושם המדפיס. לפי הקטלוג בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נדפסו הספרים בשנים תשכ"ב ותשכ"ט.
- 8 אף כי לא נאמר במפורש שאלו אזהרותיו של ר' יצחק בן ראובן אלברגלוני [=אלברצלוני] ברור שהוא מחברן, כפי שמוכח מהשוואה לשני הקטעים מהן שהביא רצהבי; ראה י' רצהבי, "עשרת הדיברות בפיוטי ספרד ותימן", בתוך ב"צ סגל (עורך), עשרת הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 333-351, ובמיוחד בעמ' 338-339. הקטע שבראש עמ' 339 ("עורת קדשים") נמצא בדף צב ע"ב במהדורות תרל"ד ותרל"ז (במהדורת תרנ"ה הוא בדף צג ע"ב), והקטע השני שם ("התפרדו מעשות מלאכה") הוא בדף קא ע"א (קב ע"א במהדורת תרנ"ה). עוד ראה ב' בר-תקוה, "קווים לצבינום של פיוטי האזהרות הקאטאלוניים לחגים במאה הי"ג", בתוך ב' בר-תקוה וא' חזן (עורכים), מסורת הפיוט, רמת גן תשנ"ז, עמ' 113-129.
- 9 במהדורות תרל"ד ותרל"ז השרח מתחיל בדף נט ע"א, במהדורת תרנ"ה בדף ס ע"א, ובמהדורות של בילפורטי הוא מתחיל בדף לט (רשום: טל) ע"א.
- 10 ר' בונפיל, "חווה להדפסת ספרים בליוורנו במאה התשע-עשרה", קרית ספר סד, ג (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1089-1094, וראה במיוחד עמ' 1090 ליד ציוני הערות 9 ו-10 ובהן. בונפיל (לעיל הערה 10), עמ' 1090, ליד ציון הערה 8 ובה.

שני המדפיסים האחרונים – בילפורטי וקושטא – עיצבו איש איש מתכונת משלו לספר, והם נבדלים זה מזה לא רק בסדר הפנימי אלא גם בתוכן.¹² בשער של מהדורת תרל"ד – ורק בו – נוסף על רשימה של תוכן הספר באו שבחים לר' נסים קרסינטי, והם מלמדים, כמדומה, על שר' נסים, אשר היה מדפיס בזכות עצמו בוהראן שבאלג'יריה, יזם והביא את הספר לדפוס פעם נוספת.¹³

על ה"שרח"

לרוב ניתן השם שרח (שרוח ברבים) לתרגום שנמסר מתחילה בעל-פה לתורה ולספרי מקרא אחרים, אך באמת הוא מוסב גם על פרקי אבות, הגדה של פסח והפיוט "מי כמוך" לר' יהודה הלוי.¹⁴ השרח מתאפיין בלשונו העממית ובזיקתו

12 אצל בילפורטי נוספו עוד פיוטים בעברית, אזהרות לר' שלמה ן' יהודה גבירול (ע ע"א – עו ע"א, ומדף עג ע"א ואילך שנחבש השם בכותרת לשמעון), בקשה לשבועות מאת ר' ישראל נאג'ארה (עו ע"ב), פסוקים שנהגו לומר לפני מנחה של שבת בתונס (עו ע"א), קינה שבמנהג ארגיל (=אלג'יר בשיכול אותיות) היו מקדימים להפטרות תשעה באב ("אל תאיצו לנחמני"; קט ע"ב). אצל קושטא נוספו "אלמטלק" (=השילוח, בהתאם למשפט הפתיחה "פי למא אטלאק פרעון אלקום..."), שהוא תרגום רס"ג על אתר) – מדרש בערבית על יציאת מצרים והנסים שאירעו אז (עג ע"ב – עו ע"ב במהדורת תרל"ד ותרל"ז, ובמהדורת תרנ"ה עד ע"ב – עז ע"ב), וביאור לעשרת הדיברות בערבית, המיוחס לרס"ג (עד ע"ב – פה ע"ב; ראה עליו ן' בלאו, "הפיוט לעשרת הדיברות של אלעזר בן אל[י]עזר, המיוחס לרב סעדיה גאון", בתוך ב"צ סגל [עורך], עשרת הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 327–332).

13 ר' נסים חי בוהראן שבאלג'יריה – ראה עליו ועל בית הדפוס שכונן שם (בשנת תרט"ו) אצל פרידברג (לעיל הערה 5), עמ' 150; א"ר מרציאנו, מלכי ישורון, ירושלים תש"ס, עמ' 213; שניהם אינם מציינים כל זיקה של ר' נסים לספר "ארבעה גביעים". והשווה א' הטל ומ' הראש, "הדפוס העברי באלג'יר", קרית ספר סא, ג (תשמ"ח), עמ' 561–572; א' הטל, "הדפוס העברי בוהראן", קרית ספר סח [מוסף] (תשנ"ח), עמ' 85–92. הטל והראש, עמ' 561, ציינו כי בית הדפוס היהודי הראשון באלג'יר נפתח בשנת 1853; משמע כי יש לראות את ר' נסים כאחד מחלוצי הדפוס היהודי בוהראן. ר' נסים ערך והדפיס גם ספר פיוטים בשם "שבחי אלהים", אשר יצא לאור בוהראן ב-1856 וב-1880.

14 ראה מ' בראשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 5. השרח היה מוכר גם במזרח – ראה ן' אבישור, "העיוברים של תרגום ר' סעדיה גאון לתנ"ך במזרח", ספונות ה [כ] (תשנ"א), עמ' 181–202; הנ"ל, "תרגומי התנ"ך בערבית היהודית (ה"שרח)" בעיראק", מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם 6 (תשנ"א), עמ' 139–165; הנ"ל, "תרגומי תנ"ך רבניים בערבית-יהודית במאה השתים-עשרה-חמש-עשרה וזיקתם לתרגום ר' סעדיה גאון", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 1–18. עתה ראה גם א' ממן, "השרח המוגרבי למקרא", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 48–56. ידידי ד"ר אורי מלמד הואיל להודיעני, כי מצא שרח מתימן שזמנו המאה ה-19 (נ"א).

ההדוקה לסדר המילים במשפט המקורי בעברית, שלא כפי שנהג רס"ג בתרגומו למקרא.¹⁵ השרח ל"עשרה דברים" הוא בעצם שרח לשרח, בהיותו ביאור נרחב בערבית יהודית על דרך המדרש למשנה הנדונה, ולא תרגום שלה. בזה הוא יוצא דופן לעומת רוב השרוח שבידינו, בכתב ובשמע. להלן נכנה את השרח ל"עשרה דברים" בשם השרח המורחב כדי למנוע בלבול וטשטוש בין שני סוגי השרח (תרגום מילולי לכל הטקסט לעומת ביאור מדרשי מורחב למשנה אחת). בדברים שלהלן נבחן את השרח הזה הן מצד תוכנו הן מצד "מקומו בחיים".

מנהג קריאת השרח והשרח המורחב

מתחת לכותרת "שארח" נדפס: "על משנה ט'¹⁶ פרק חמישי עשרה דברים נבראו בערב שבת [ההדגשה במקור] וכו' כפי מה שנהגו בערי המערב לתרגם אותה בלשון ערבי". לפי שעה איננו יודעים אימתי נתחבר השרח הזה (=השרח המורחב) לאבות ומתי הועלה לראשונה על הכתב. לדעת בר-אשר יש כמה וכמה ראיות לשוניות המאחרות את מועד חיבורו של השרח.¹⁷ בר-אשר מציין בסתם את המנהג לקרוא שרח לאבות, אך ברור כי כוונתו לקריאת שרח (דהיינו התרגום המילולי) לכל המסכת ולא לקריאת השרח המיוחד שלפנינו, שהוא – כאמור – ביאור מדרשי למשנה אחת בלבד.¹⁸ השערנו היא, כי רק לאחר שנתכונן השרח לפרקי אבות נתהווה השרח המורחב, ועל כן הוא בוודאי מאוחר, מן המאה ה-18 או אפילו מן המאה ה-19.

לפי שעה מצאנו כמה עדויות בעל-פה על קריאת השרח המורחב, והן משקפות כמה מנהגי קריאה הנבדלים זה מזה בקהל (נשים לעומת גברים), במקום הקריאה

- 15 סיכום ואפיון אחרון, לפי שעה, המועילים מאוד לענייננו, ראה אצל י' בלאו וס' הופקינס, "תרגומי מקרא קדומים לערבית-יהודית", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 4-14.
- 16 כך נסמנה המשנה הזו בגוף הספר (במהדורות בילפורטי – טל ע"א), כרשום בפירושו ר' יוסף ן' נחמיאש (מהדורת מ"א במברגר, פאקש תרס"ז, נג ע"ב). לעתים משנה זו מסומנת כמשנה ו: כך במהדורת ח' אלבק (ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' 376), במהדורת ב"צ דינור (ירושלים תשל"ח, עמ' 117) ובמהדורת פ' קהתי (ירושלים תשנ"ב, עמ' תג). בפירושו הרמב"ם (מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ד, עמ' קא [התרגום], קסג [המקור בערבית]) ובמדרש שמואל לר' שמואל די אוזיידא (מהדורת ע' בצרי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 373) זו משנה ה. בפירושו רבנו יונה לאבות (מהדורת מ"ש כשר וי"י בלכרוביץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' פב) ובפירושו בית הבחירה לרבנו מנחם המאירי (מהדורת ש"ז הבלין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ה, עמ' 235) זו משנה ז, ובהערה 155 שם העיר הבלין כי בדפוס ראשון זו משנה ח, וכך היא מסומנת בפירושו ר' יצחק ב"ר שלמה [מטולדו] (מהדורת מ"ש כשר וי"י בלכרוביץ, ירושלים תשל"ב, עמ' קעד).
- 17 בר-אשר (לעיל הערה 14), עמ' 21, 31 הערה 130, 189.
- 18 שם, עמ' 6.

בבית לעומת בית הכנסת), בעיתוי במשך השנה (במשך כמה שבתות לעומת שבת אחת) ובזמן המדויק במהלך השבת (לאחר שחרית, לפני מנחה או לאחריה), אך כולן הן ממרוקו, או משקפות את מסורת יהודי מרוקו.¹⁹ העדות הראשונה היא של נעים דהאן, יליד פקיעין (1921), אשר בהיותו כבן שבע עבר לטבריה. בילדותו בשנות השלושים המוקדמות של המאה העשרים נהג להתלוות אל אביו, מכלוף דהאן ז"ל (תרכ"ז–תשכ"ח), בשבתות שבין פסח לשבועות, לאחר סעודת השבת ולפני שהלך לתפילת מנחה, לאספה של בין שש לעשר נשים בטבריה שנתכנסה באחד הבתים. מכלוף קרא באוזניהן מתוך "ארבעה גביעים" את השרח המורחב. מילים קשות וצירופים מסובכים נהג להסביר אף מבלי שיישאל לפשרם. לעתים היה מפסיק את הקריאה במקומות מעוררי סקרנות ושואל את הנשים כיצד לדעתן תפתח העלילה, ואז שב לקרוא. מכלוף הכיר את המנהג הזה מבית הוריו במראכש שבמרוקו.

העדות השנייה היא של ר' מסעוד דרעי, אף הוא יליד מראכש (1928), אשר עלה ארצה בשנת 1963, וכיום הוא תושב ירוחם.²⁰ במראכש נהגו לקרוא את השרח המורחב בשבת שלפני שבועות, לפני תפילת מנחה. תחילה קראו משלי ואחר כך את המשנה "עשרה דברים נבראו" ואת השרח המורחב שעליה. ר' מסעוד שימש חזן בקהילתו, הטקסט היה מונח לנגד עיניו, והקהל הקשיב לו. הקריאה הייתה ללא מנגינה מיוחדת. מי שהיו לו שאלות עצר אותן, שאל בערבית, ור' מסעוד היה משיב לו. המנהג הזה נשתמר ונתקיים גם בירוחם, ושם רק הגברים נכחו בשעת הקריאה, שכן רק הם השתתפו בתפילת המנחה. בעת הקריאה בירוחם נדרש להסביר את הטקסט למאזיניו שאינם מבינים ערבית, לבד מביאור המילים הקשות ששור בקריאתו גם למען אלה היודעים ערבית, ועדיין לא הבינו כל מילה ומילה. כיום כבר אינו קורא את השרח המורחב, לפי שאינו נהיר לרוב הנוכחים.

ר' אליהו נהורי, איש ירוחם, נולד בקזבלנקה בשנת 1933 ולמד שם ב"אוצר התורה" מגיל 13. רבותיו היו הרב מרדכי חזיזה, הרב אברהם טימסטיט והרב מנשה מלול. לפני כן למד אצל אביו. בגיל 17–18 יצא לעבוד כסנדלר. הוא התפלל בבית הכנסת של הרב אברהם וזאנה, ולעתים שימש שליח ציבור. בבית הכנסת שבו נהג להתפלל היו קוראים את השרח המורחב בלא לחץ מיוחד, לעתים לפני מנחה של

19 מבירור שערכתי עם הרב מיכאל שרביט (נתניה) ועם הרב אברהם חזן (ירושלים), שניהם ילידי אלג'יריה, מנהיגי קהילות בארץ ובקיאים היטב במסורת עדתם, למדתי כי אינם מכירים מנהג של קריאת השרח המורחב, אף שהספר "ארבעה גביעים" ידוע ומוכר להם. גם בספרי מנהגים מתוניסיה ומאלג'יריה לא מצאתי אזכור למנהג הזה (נ"א).

20 תודתנו נתונה לדוד ביטון, איש ירוחם, שהואיל לאתר בעבורנו את המידענים שבירוחם ולשוחח עמם על מנהג קריאת השרח המורחב (בקייץ תש"ס).

שבת אך לרוב אחריה, באחת השבתות שלפני שבועות. רק הגברים נכחו בשעת הקריאה. ר' אליהו נהג לקרוא לעצמו גם בירוחם, בבית הכנסת. כיום שוב אינו עושה זאת.

ר' שמעון פחימה נולד בסכורה (Skoura), כפר הנמצא על הדרך מוורזאזאת לעמק הטורדה [בכיוון צפון-מזרח] בשנת 1928, וחי שם עד עלייתו ארצה בשנת 1963. הוא התחנך במראכש מגיל שבע ועד שתים עשרה, אצל דודו. בסכורה החל לעסוק במסחר. משהגיע לירוחם החל לשמש שליח ציבור. בסכורה נהגו לקרוא את השרח המורחב פעם בשנה, בשבת שקראו את הפרק החמישי של אבות, במנגינה הקרובה למנגינת אבות. לעתים קראו בשחרית ולעתים במנחה. הטקסט העברי (המשניות) נקרא בסבב בין הנוכחים, ואילו השרח המורחב נקרא בידי אדם אחד. לא היה צורך בהסברים לטקסט, שכן הוא היה נהיר מתוכו. נשים שהיו בעזרה שמעו אף הן את הקריאה, אך לא נהגה קריאה מחוץ לבית הכנסת. משעלה ארצה לא קרא כלל את השרח המורחב.

ר' חיים טימסטיט נולד בדראע בשנת 1929, ובגיל שמונה עבר למכנאס. משם עלה ארצה בשנת 1962 והתיישב בירוחם. במכנאס למד אצל הרב אברהם טולדנו ואצל הרב שמעון חליווה. בבית הכנסת שבו התפלל היו קוראים את פרקי אבות בין פסח לשבועות לאחר מנחה. המשניות נקראו בסבב, ואילו השרח המורחב נקרא בידי אדם אחד. לשרח לא היה לחן מיוחד.

ר' חיים אלקבץ נולד במוגאדור (א־סוּוירָה/Essaouira) בשנת 1930 ולמד ב"אוצר התורה" שם עד שנישא, ובמקביל עסק בצורפות לפרנסתו. הוא למד אצל הרב מסעוד אלקבץ, ושימש שליח ציבור מאז שהיה בן 16. הטקסט של השרח המורחב מוכר לו, ואף בקהילתו נהגו לקרוא אותו. בשנותיו הראשונות בארץ נהג לקרוא את השרח המורחב, עת שימש שליח ציבור בבית הכנסת בירוחם לפני ר' מסעוד דרעי.

הרב יהושע ממן, יליד צפרו שבמרוקו (1918), כיהן בה כרב וכדיין. עם עלותו ארצה בשנת 1968 נתמנה רב בנהריה, אחר כך דיין בבית הדין הרבני בבאר שבע, ולבסוף דיין בבית הדין הרבני הגדול בירושלים, עד צאתו לגמלאות. בקהילתו נהגו לקרוא פרקי אבות בין פסח לעצרת, פרק לשבת, ובשבת שבה קראו את הפרק החמישי קראו גם את השרח המורחב. הקוראים היו ילדים ונערים שהתכוונו לכך מבעוד מועד. הרושם שלו, והוא הביעו באופן נחרץ, הוא שלא רק בבית הכנסת שבו התפלל בצפרו נהגו לקרוא את השרח המורחב, אלא בכל בתי הכנסיות שבעיר. הרב ממן אינו יודע אם נהגו לקרוא את השרח המורחב גם בקהילות אחרות. משעלה ארצה לא פגש ציבור אשר קרא בישראל את השרח המורחב.

ר' דוד דהאן, יליד מרוקו ותושב אופקים, שימש ברכנות כבר במרוקו.²¹ לדבריו רווח מנהג הקריאה של השרח המורחב בקהילות מראכש, קזבלנקה, מכנאס ופאס, וכן בכמה כפרים נוספים. הטקסט נקרא בשבתות שבין פסח לשבועות, בסמוך לקריאת פרקי אבות ובמנגינתם. לעתים קראו את השרח המורחב בשחרית, ולעתים במנחה. הקריאה התנהלה בבית הכנסת והשתתפו בה רק הגברים; הם קראו בתור מתוך חוברת מיוחדת שהכילה את השרח המורחב.

ר' שלמה הרשישי, אף הוא יליד מרוקו ותושב אופקים. עדותו היא מן העיירה תארודאנת (Taroudannt), כיום כבר עיר, בדרום-מערב מרוקו, על הדרך מאגאדיר למראכש), שבה נקרא השרח המורחב במנחה של שבת, תוך קריאת פרקי אבות ובמנגינתם. גם בכפרם השתתפו בקריאה בני הקהילה וקראו איש איש את חלקו בסבב. עם עלותם ארצה חדל המנהג, כפי שחדלו לקרוא ולפייט עוד טקסטים הכתובים בערבית יהודית.

על דרך התהוותו והילוכו של השרח המורחב

ציון שמו של ר' נסים קרסינטי ואזכור מנהגים שרווחו בתוניס ובאלג'יר²² מעידים כי אף ש"ארבעה גביעים" נשתמר בקרב קהילות במרוקו, קרקע גידולו הייתה ככל הנראה בתוניס, ומשם נדד הספר דרך אלג'יריה למרוקו.²³ אך לבד מראיות אלה, שהן נסיבתיות, יש עוד ראיה תוכנית, ודומה שהיא מכרעת. בשנת תרנ"ד נדפס בתוניס הספר "חסדי אבות", ובו פרקי אבות בעברית ובערבית. לחלק מן המשניות נוסף ביאור בערבית,²⁴ ובהן המשנה הנידונה כאן ("עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות"). הביאור הזה קרוב מאוד במבנהו ובלשונו לשרח

21 אנו מודים לרוני חזן, בן אופקים, על שהואיל לאתר בעבודנו את המידענים שבאופקים ולשוחח עמם על מנהג קריאת השרח המורחב (בקיץ תש"ס).

22 ראה לעיל הערה 12.

23 פרופ' משה בראשר הביע את הסברה הזאת בעל-פה, כאמור (לעיל הערה 3), כבר בשנת 1996. פרופ' אהרן ממך דן בגלגולי הנוסח של מדרש עשרת הדברות במוגרביית יהודית (הרצאה בקונגרס הבינלאומי השישי של משגב ירושלים, ט' בסיון תש"ס [12 ביוני 2000]), ובין שאר דבריו העמיד על כך שנוסח צפרו של מדרש זה הושפע מנוסח והראן, ואולי גם מנוסח תוניסיה, כנראה באמצעות יהודים שעברו מתוניסיה ומאלג'יריה אל עריה הצפונית של מרוקו. נראה אפוא, כי באופן הזה "נע" גם השרח המורחב הנידון בזה. יוסף וצביה טובי ציינו בסתם, כי "ליהודי אלג'יריה ותוניסיה היה אופייני הקובץ 'ארבעה גביעים'..." – ראה "וצ' טובי, הספרות הערבית-יהודית בתוניסיה (1850–1950), תל אביב תש"ס, עמ' 12 הערה 4.

24 בעמוד השער מכונה הביאור "תביין".

המורחב.²⁵ החיבור הזה מאוחר בעשרים שנה למהדורה הראשונה של "ארבעה גביעים" שנדפס בה השרח המורחב (תרל"ד), וממילא אינו יכול לשמש מקור לה; אך הוא מלמד, שהמסורת הדרשנית הזו על משנת "עשרה דברים" רווחה בתוניס ואף מצאה דרכה אל הדפוס בשני סגנונות לפחות.

כפי שיתברר להלן בהערותינו לתרגום שהעמדנו לשרח המורחב, רסיסים רבים ממנו משוקעים בקובצי מדרש קדומים ומאוחרים, וחלקם נשנים בחיבורים רבים. דרך כלל נהוג לחפש את המקור הקדום ביותר, אך דומה שאין שיטה זו יפה בהקשר הנוכחי. קרוב בעינינו להניח שהמחבר/העורך (?) הסתייע בילקוטים למיניהם, רובם מאוחרים,²⁶ ולא תר דווקא אחרי מקורות ראשונים וקדומים, אשר ספק רב אם היו לנגד עיניו או בהישג ידו. אם כך פעל, הלך בשיטה שהייתה נהוגה כבר כמה מאות שנים לפני כן, מן המחצית השנייה של ימי הביניים ואילך.²⁷ לפיכך העדפנו כשיטה לנקוט את הכלל "תפוס לשון אחרון" כבואנו לאתר את מקורותיו האפשריים של השרח המורחב.

על לשון השרח המורחב

לשון השרח המורחב יכולה וראויה לפרנס מחקר העומד בפני עצמו. מאחר שעיקר ענייננו כאן הוא העיון הספרותי וחקר המנהג, נסתפק בכמה הערות לאפיון הלשון של השרח המורחב, ואף בהן נביא דוגמאות בלבד. הטקסט כתוב בערבית יהודית צפון-אפריקאית, שהמרכיב הלהגי ניכר בה מאוד. מן הממצאים הלשוניים החלקיים שבידינו אין להכריע באשר ללהג המדויק של השרח המורחב (תוניסיה/ אלג'יריה/מרקו). שמא הנתון הזה סייע להפצת "ארבעה גביעים" מתוניסיה מערבה, בלא שהלשון תשמש מכשול או מחסום בפני יהודי אלג'יריה ומרוקו.

חילוף גרפי

א < ה: עשרא > עשרה.

- 25 במהדורת תרנ"ד הטקסט מובא בדף סב ע"ב – עא ע"ב. הספר נדפס עוד פעמיים: בתר"ף (השרח המורחב נדפס בדף מא ע"ב – מה ע"ב), ובתרצ"ב (עמ' 119–134). אנו מודים למר אברהם הטל על שהסב את תשומת לבנו לחיבור הזה. יש חילופי נוסח זעירים בין המהדורות השונות. החילופים בין נוסח "ארבעה גביעים" לנוסח "חסדי אבות" משמעותיים יותר, ויכולים ללמד הרבה על מסורות לשון מגוונות בערבית יהודית בקרב יהודי צפון אפריקה. כך, למשל, המילה דברים שבלשון המשנה מתורגמת מסאייל ב"ארבעה גביעים" לעומת חואיג' ב"חסדי אבות". העניין הלשוני הוא סוגיה לעצמה ואין זה מקומה.
- 26 דוגמה מובהקת לכך הוא ילקוט שמעוני (להלן ילק"ש), כפי שיתברר בהמשך.
- 27 ראה, למשל, י' אלבוים, "מסע אל ארץ לא נודעת", פעמים 72 (תשנ"ז), עמ' 145–152, ובמיוחד בדבריו שבעמ' 146.

מעתיקים

ג' < ז: זומאעתו > וג'מאעתה (וחבורתו); דזאז > זג'אג' (זכוכית); נזום > נג'ום
 (כוכבים); חזאר > חג'אר (אבנים); יזיב > יג'יב (יביא); זא > ג'אא' (בא).
 ד' < ד: דראע > ד'ראע (אמה); דהאב > ד'הב (זהב); אידא > אד'א (אם).
 ז < ד: דזאז > זג'אג' (זכוכית).²⁸
 ס < ש: שבת > סבת; פשאעא > פי סאעה (בשעה); שאקייא > סאקיה (אמת
 מים); שתין > סתיין (שישים).
 ש < ז: יפתז > יפתש (יחפש).
 ש < ס: ומשא > ומסא (הלך); סי > שיא' (דבר); סרבו > שרבו (שתו); יפתסו >
 יפתשו (יחפשו).
 צ < ס: סבאח > צבאח (בוקר).
 צ' < ד: ארד (ארץ); דרבו > צ'רבה (הכה אותו); ירדעו > ירצ'עו ('ינקו); קבד >
 קבצ' (תפס, עצר).
 ט < ד: ידהר > יט'הר ('יראה); דלמני > ט'למני (עשק אותי).

ענייני כתיב נוספים

השמטת הלמ"ד בתווית היידוע לפני אות שמש (=כתיבה על פי השמיעה):
 אשמש > אלשמס (השמש); אסאבעא > אלסאבעה (השביעית); אסמא >
 אלסמאא' (השמים); אתנייא > אלת'אניה (השנייה).
 הכפלת וא"ו עיצורית: קאווס > קוס (קשת); אוו > או; לוואח > אלואח (לוחות).
 הכפלת יו"ד עיצורית: הייא > הי (היא); אתנייא > אלת'אניה.

מילון²⁹

באס/באש = כדי ש-
 גיר = רק; כש-
 דאבא = עכשיו
 דוך/דאך = ההם
 די = של, אשר, מי ש-
 דיך = ההיא

28 פרופ' בראשר הואיל להודיענו, כי נראה שהמעתיק כאן היה כדלהלן: הקו"ף שבראש המילה
 קזאז (=זכוכית, זגוגית) נתפסה בלהגים עירוניים כאל"ף (ק < א; וזו תופעה עתיקה ומוכרת,
 המתועדת כבר אצל י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב, § 111
 [עמ' 34]), ועל כן נתפסה כעבור זמן כתווית היידוע, והמילה התקצרה לזאז.
 29 יש לצרף לסעיף הזה את ההפניות השונות (להלן בהערות לתרגום השרח המורחב) לבר-אשר,
 העוסקות כולן במילון.

דיאלו = שלו
 האגדא > האכדא = כך
 כא = היה (קיצור של כאן)
 פחאל³⁰ = כמו

ב. תרגום השרח המורחב³¹

עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות, ואלו הן: פי הארץ, ופי הבאר, ופי האתון, והקשת, והמץ, והמטה, והשמיר, והכתב, והמכתב, והלוחות. ויש אומרים: אף המזיקין, וקבורתו שלמשה, ואילו של אברהם איננו. ויש אומרים: אף צבת בצבת עשויה.

עשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות ואלו הם:³² פי הארץ אשר בלעה את דם הבל כשהרגו קין אחיו. קין הלך נע ונד עד שהרגו למך. היא הארץ אשר פערה פיה ובלעה ארבע משפחות בשעה שהרג למך לקין,³³ ואלו הן: משפחת חנוך, משפחת עירד, משפחת מחויאל ומשפחת מתושאל.³⁴ היא הארץ אשר בלעה את מתי מצרים והשליכה אותם על שפת הים.³⁵

30 הצורות דאבא, דיאלו, כא ופחאל אופייניות דווקא ללהגים העירוניים במרוקו; בתוניסאית נוהגות מילים אחרות. אלה ועוד הן ראיות לכך, שגם אם תשתית הטקסט היא מתוניסיה, ניכרת בו מאוד ההשפעה המרוקאית.

31 הקדמנו לתרגום את נוסח המשנה על פי מהדורת אלבק, ירושלים ותל אביב תשי"ט, עמ' 376, וראה גם השלמותיו בעמ' 500; וכן חילקנו את הטקסט הארוך הזה לפסקאות יתר על מה שנמצא בדפוס, כדי להקל על המעיין.

32 השווה פדר"א פי"ט ולקח טוב (=פסיקתא זוטרת) לבראשית ב 3 (ע"א במהדורת בובר). נוסחים אחרים: אדר"ג נו"ב פל"ז (מח ע"א במהדורת שכטר); ספרי דברים, פיסקא שנה (עמ' 418 במהדורת פינקלשטיין); פסחים נד ע"א; מדרש מעשה תורה (א' ילינק, בית המדרש, הדר ב, לייפציג 1853 [ד"צ ירושלים תשכ"ז], עמ' 100). כנגד כל אלה מצינו בפדר"א פ"ג: "...ושמנה [נבראו] ביום השני ואלו הן: הבאר והמץ והמטה והקשת והכתב והמכתב והכתונת והמזיקין". עוד ראה גינצבורג, אגדות היהודים, א, רמת גן תשכ"ו, עמ' 55 והערה 99 בעמ' 194-195.

33 בשרח משוקעים הרבה ביטויים וצירופים בעברית ובארמית, וככלל הבאנו אותם כפי שהם, כמו הלשון "לקין" שלפנינו.

34 תנחומא בראשית יא (ירושלים תשכ"ט, עמ' 10).

35 בלשון קרובה שנשים הדברים במכילתא דר"י (פ"ו, עמ' 113 במהדורת הורוביץ ורביץ, [ד"צ] ירושלים תש"ל), אך אפשר שהדרשן מסתמך דווקא על רש"י לפסוק "וירא ישראל את מצרים מת על שפת הים" (שמות יד 30), אשר כתב בלשון קצרה "שפלטן הים על שפתו..." (עמ' 131 במהדורת ברלינר, פרנקפורט תרס"ה).

היא הארץ אשר בלעה את קרח ועדתו כשחלק על משה רבינו עליו השלום, ואשר לידיו עלו, כמו שאמר הכתוב "ובני קרח לא מתו" (במדבר כו 11), שכן הם לא החזיקו במחלוקת עם משה רבינו עליו השלום. זה משום שהם היו מצערים את אביהם בפניו ולבם היה טהור עם הקב"ה,³⁶ ולכן הם עלו, ואילו קרח ועדתו עודם שם, ובכל יום ויום הם צועקים ואומרים "ה' אמת ומשה אמת ותורתו אמת, ואנחנו בדאים".³⁷

היא הארץ אשר בלעה את שבעת הרקיעים שעשה חירם מלך צור,³⁸ כמו שאמרו חכמים זכרם לברכה, כי חירם מלך צור האריך ימים מאוד,³⁹ ואמר שלא ימות,⁴⁰ ועשה עצמו אלוה. מרוב גאוה שהייתה בו עשה גם שבעה רקיעים בלב האוקיינוס, וכך עשה אותם:⁴¹ תחילה עשה ארבע חומות רבועות, אורך זו כאורכה של זו, אורכן כרוחבן, והעמידן זו כנגד זו. מעליהן עשה את שבעת הרקיעים, ועשה בהם את הכסאות שעליהם ישב ברקיע השביעי. הוא צייר בהם את החיות – המבדיל בין קודש לחול – כמו החיות של כסא הכבוד, ועשה בהם רעם וברק וכוכבים, ואלו הם [הרקיעים]:

הרקיע הראשון עשאו זכוכית, חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, ועשה בו ציורים של השמש והירח והכוכבים. הרקיע השני עשאו ברזל מעל לראשון, אלף

36 ראה ילק"ש קרח, רמז תשנב (עמ' 502 למטה): "ומה זכות היה בידן של בני קרח שינצלו? שבשעה שהיו יושבין אצל קרח אביהן רואין את משה וכושבין את פניהן בקרקע. אמרו: אם נעמוד מפני משה רבינו, נוהגין בזיון באבינו, וכבר נצטיינו על כבוד אב ואם; ואם לא נעמוד, כבר כתיב 'מפני שיבה תקום' [ויקרא יט 32]; מוטב שנעמוד מפני משה רבינו אע"פ שאנו נוהגין בזיון באבינו". עיין במקבילות שרשם גינצבורג, אגרות היהודים, ד, רמת גן תשכ"ח, עמ' 334 הערה 589.

37 בבא בתרא עד ע"א. ראה לכל העניין ח' שוארצבום, ממקור ישראל וישמעאל, תל אביב תשל"ה, עמ' 83-86.

38 יש מסורת המדברת בעשרה רקיעים; ראה פירוש הרשב"ם לבבא בתרא עה ע"א, ד"ה "בעדן גן".

39 ראה בראשית רבה פה, א (עמ' 1036 במהדורת תאודור ואלבק, [ד"צ] ירושלים תשכ"ה), והלשון שם היא "על דעתיהון דרבנין חיי קרוב לי"א מאות שנה", ועיין בדיון הארוך בהערותיהם, המאשש את הגרסה הזו; ילק"ש מלכים, רמז קעט (עמ' 748), ושם הגרסה היא "קרוב לאלף ומאתים שנה".

40 לא מצאנו מקורו, וייתכן שזו תוספת המחבר או העורך.

41 גרעין הדברים נמצא כבר בחולין פט ע"א: "...אבל עובדי כוכבים אינן כן – נתתי גדולה... לחירם מלך צור, אמר: 'מושב אלהים ישבתי בלב ימים' (יחזקאל כח 2), 'וברש"י על אתר: "שבנה לו שבעה רקיעים של נחשת ועלה וישב עליהם". לגרסאות מורחבות של הסיפור על אודות חירם, שבעת הרקיעים שעשה וויכוחו עם יחזקאל, ראה, למשל ילק"ש יחזקאל, רמז שסז (עמ' 842); א' ילינן, בית המדרש, חדר ה [ד"צ] ירושלים תשכ"ז, עמ' 111-112; י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, א, נויארק תרע"ה, עמ' 69, 179, ובהערות המאלפות שם.

אמה על אלף אמה, ועשה בו אמת מים המבדילה ביניהם. הרקיע השלישי עשאו ברזל⁴² מעל לשני, אלף וחמש מאות אמה על אלף וחמש מאות אמה, ועשה בו אבנים מגולגלות,⁴³ וכשרצה להביא רעם היה מגלגל אותן, וקולן נשמע כמו רעם. הוא עשה בו אמת מים שתבדיל ביניהם. הרקיע הרביעי עשאו עופרת מעל לשלישי, אלפיים אמה על אלפיים אמה, ועשה בו אמת מים כדי להבדיל ביניהם. הרקיע החמישי עשאו נחושת מעל לרביעי, אלפיים וחמש מאות אמה על אלפיים וחמש מאות אמה, ועשה בו אמת מים כדי להבדיל ביניהם. הרקיע השישי עשאו כסף מעל לחמישי, שלושת אלפים אמה על שלושת אלפים אמה, ועשה בו אמת מים המבדילה ביניהם. הרקיע השביעי עשאו זהב מעל לשישי, שלושת אלפים וחמש מאות אמה על שלושת אלפים וחמש מאות אמה. עשה בו אבנים טובות ומרגליות אמה על אמה, והיה מראה ואומר: מכאן יעשה רעם, ומכאן – זיקים.

כשראה הקב"ה את מה שעשה חירם מלך צור, אמר ליחזקאל: "בן אדם, הנבא על חירם מלך צור".⁴⁴ השיבו ואמר לו: רבון העולמים, איך אעשה שאודיע לו את דבר הנבואה הזו, והוא גר בלב הים הגדול – האוקיינוס – והוא גר בשבעת הרקיעים!?!⁴⁵ באותה שעה ציווה הקב"ה לרוח סערה, וחטפה את יחזקאל בשער ראשו, והעלתה אותו אל חירם לרקיע השביעי. קם יחזקאל ואמר לו: מדוע, חירם, נכנסה בך גאות,⁴⁶ והיא ראויה רק לקב"ה, כמו שאמר הפסוק "ה' מלך גאות לבש" (תהלים צג 1), ואתה אינך ראוי לה! באותה שעה, כשראה חירם את יחזקאל בא עד אליו, התפלא מאוד ואמר לו: מי הביאך הנה, לרקיע השביעי? השיבו ואמר לו: הקב"ה, אשר הוא שליט בעליונים ובתחתונים, הוא שאמר לי לומר לך מדוע נכנסה בך גאות, ואתה רק ילוד אישה מטיפה סרוחה, מחר תמות ויאכלוך תולעים ורימה.⁴⁷ השיבו חירם, יימח שמו, ואמר שהוא [=חירם] אינו ילוד אישה, [שכן] הוא ברא את עצמו בידו ויישאר חי וקיים לעולם, וכמו שהקב"ה גר בלב הים ובשבעת הרקיעים הללו כך גם הוא – המבדיל בין קדש לחול ובין טמא לטהור.⁴⁸

- 42 במקור אניה דלחדיד, וב"חסדי אבות" (סג ע"א; כאן ובהמשך ההפניות הן למהדורת תרנ"ד) – דכיר. בילק"ש יחזקאל, רמז שסז (עמ' 842) הלשון היא "ברזל", כמו הרקיע השני.
- 43 במקור חזאר מכרכבין, וב"חסדי אבות" חג'ראת כבאר מגרבין. ראה בראשון (לעיל הערה 14), עמ' 103–104. בילק"ש יחזקאל הגרסה היא "מגולגלות".
- 44 אין פסוק כזה, אך לפי ההמשך נראה שמתייחס אל פרק כח ביחזקאל.
- 45 זהו ניסוח מעובד ללשון בילק"ש יחזקאל "היאך אני הולך אצלו והוא תלוי באויר".
- 46 כך במקור, ומכאן ועד סוף המשפט ליתא בילק"ש, ונראה כתוספת המחבר/העורך, וכן בהערה הבאה.
- 47 "מטיפה סרוחה... תולעים ורימה" ליתא בילק"ש.
- 48 שבע המילים האחרונות כתובות במקור בעברית.

שוב אמר חירם שחיק עצמות, שהכוהנים הגדולים והנביאים מתו והוא נותר חי,⁴⁹ ואמר שהוא אל ולא איש, כמו שאמר הפסוק "מושב אלהים ישבתי בלב ימים" (יחזקאל כח 2). השיבו יחזקאל ואמר לו: גדולים ממך היו בעולם הזה ולא עשו כמעשיך.

זה שנכנסה גאווה בחירם, משלוהו חכמים זכרם לברכה לעבד אחד שעשה חליפה לאדונו. כשראה את אדונו לובש את החליפה הזו נכנסה בו גאווה ואמר: אני הוא שעשיתי את החליפה לאדוני. כשראה אדונו שהעבד מתנשא עליו, אמר: אשרוף⁵⁰ את החליפה הזו שעבדי מתנשא בה, ובאותה שעה לא יהיה לו על מה להתנשא. כך חירם מלך צור, נכנסה בו הגאווה לפי שהאריך ימים מאוד, משום ששלח את הארזים לשלמה המלך עליו השלום לבנות את בית המקדש. אמר הקב"ה: אחריב את בית המקדש שלי כדי שחירם לא יתגאה עליי, כמו שאמר הפסוק: "פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך" (זכריה יא 1).

סוף דבר, אחרית חירם שהקב"ה הביא עליו את נבוכדנצר והעלה אותו עד אליו, ובא [נבוכדנצר] על אמו [של חירם] בפניו,⁵¹ והיה חותך מבשרו כשתי אצבעות וקולה באש וטובל בחומוץ ונותן לו לאכול עד שמת מיתה משונה. הרקיעים הללו – הארץ פתחה את פיה ובלעה אותם, והחביאם הקב"ה לעתיד לבוא.⁵²

פי הבאר של מרים, היא הבאר שממנה שתה ישמעאל בן אברהם אבינו, כמו שאמר הפסוק "ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים [...] ותשק את הנער" (בראשית כא 19).⁵³ היא הבאר שחפרו אברהם ויצחק בנו.⁵⁴ היא הבאר שעליה ישב משה רבנו עליו השלום כשהלך אצל יתרו, כמו שאמר הפסוק "וישב בארץ מדין, וישב על הבאר" (שמות ב 15).⁵⁵ היא הבאר שהכה משה רבינו במטהו ויצאו ממנה מים לישראל אחרי מות מרים.⁵⁶ היא הבאר שפתחה את פיה ואמרה שירה

49 בילק"ש "...ולא עוד אלא כמה מלכים מתו ואני קיים, וכן אחד ועשרים מלכים ממלכי בית דוד ואחד ועשרים ממלכי ישראל, וחמשים נביאים, ועשרה כהנים גדולים קברתי כלם ואני חי".

50 בילק"ש "אקרע".

51 יסוד הדברים כבר בויק"ר יח, ב (עמ' תב-תג במהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ד), אך בלשון הרבה יותר קצרה; ועיין בהערות וביאורים שם לשו' 3, ובמיוחד לשו' 6.

52 בילק"ש "ואותן הפלטין מה נעשה בהם? קרע הקב"ה את הארץ וגנזם לצדיקים לעתיד לבא".

53 ילק"ש וירא, רמז צה (עמ' 56): "...ושם נפתח לו הבאר שנבאר (!) בין השמשות".

54 ילק"ש חקת, רמז תסד (עמ' 525 למטה), אך שם מוזכר רק אברהם.

55 זוהר שמות יב ע"ב (על פי גינצבורג, ג, עמ' 159 הערה 86, וההערה עצמה בעמ' 269).

56 לפי מקורות מדרשיים שונים עם מות מרים נסתלקה הבאר, כפי שנדרשת סמיכות הפסוקים במדבר כ 1-2 (רש"י, שם: "ולא היה מים לעדה – מכאן שכל ארבעים שנה היה להם הבאר בזכות מרים", ומקור הרעיון כבר בתענית ט ע"א). וראה גם ילק"ש חקת, רמז תסג

לישראל,⁵⁷ כמו שאמר הפסוק "עלי באר ענו לה" (במדבר כא 17). היא הבאר שממנה שתו ישראל במדבר ארבעים שנה עד שנכנסו לארץ ישראל.⁵⁸ היא הבאר ש[בה] הראה [הקב"ה] נסים לישראל, אשר נעשו להם בנחלי ארנון, כמו שאמרו חז"ל שבשעה שהגיעו ישראל לנחלי ארנון באו אומות העולם והתחבאו להם במערות⁵⁹ שמעל נחל ארנון. בא הקב"ה וצירף את המערות הללו אלה לאלה⁶⁰ ומתו האנשים שהיו שם. ישראל היו חולפים מעליהם ולא היו יודעים על הנסים שנעשו להם בנחלי ארנון עד שהקב"ה העביר את הבאר לשם ובני האדם שהיו שם רוסקו,⁶¹ ויצאו כולם פגרים מתים, קטועי אברים. נחל ארנון היה זורם כולו בדם, כמו שאמר הפסוק "ואשד הנחלים וכו' ומשם בארה" (שם שם 15-16). ישראל חיפשו את הבאר כדי לשתות ואמרו "עלי באר ענו לה" (שם שם 17), והיו רואים את הפגרים המרוסקים של אומות העולם שהיו בתוך אותן המערות.⁶² היא הבאר שכשישראל היו באים לשתות היו מוצאים אותה שהיא עלתה על גדותיה מאומות העולם ההן שהיו במערות.

היא הבאר שנתן השם יתברך לישראל כשהיו במדבר, כדי שלא יאמר שום שבט מישראל שהיא רק שלו ולא ירשה אפילו לאחד לשתות ממנה, לכן נתנה להם במדבר לומר, כשם שהמדבר הוא הפקר לעולם כך גם הבאר.⁶³ היא הבאר שנשיאי ישראל עמדו לפניו ומשכו ממנה מים במטה שלהם, וכל שבט משך ממנה תעלה לשבטו, כמו שאמר הפסוק "כרוה נדיבי העם במחוקק כמשענותם" (שם שם 18).⁶⁴

- (עמ' 521): "כשמתה מרים נסתלק (!) הבאר". אך מן ההמשך משתמע שהבאר חזרה, ועליה נאמרה שירת הבאר המופיעה בפרק העוקב במקרא (במדבר כא) ונדרשת להלן בסמוך.
- 57 בכל המקורות שבדקנו ישראל הם שאמרו שירה, ולא הבאר.
- 58 ראה תנחומא חקת כ (פב ע"א): "השירה הזאת נאמרה בסוף ארבעים שנה והבאר נתנה להם מתחלת ארבעים שנה"; גינצבורג, ד (לעיל הערה 36), עמ' 28-29, והערה 125 בעמ' 282.
- 59 במקור פלכיאן, אך ברור שזהו מעתק של המילה קָפָפ (ר' קָהיפ), שהוראתה אכן מערה; מסתור, מקלט. ראה הדיון עליה ועל שימושיה בתרגום רס"ג אצל ח' בן-שמאי, "תרגום ערבי-יהודי מימי הביניים לנביאים ראשונים", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 265-266. ב"חסדי אבות" (סה ע"א) – "פי אלמגאגר!" פרופ' בר-אשר הסב את תשומת לבנו לכך, שכבר בכתבי יד מן המאה ה-18 מתועדת נשילת הה"א האינטרוקלית (כהף < כאף), וכן המצב כאן.
- 60 נראה שנשמטה כאן לפחות מילה אחת, שכן לא מערות נכנסו לתוך מערות, אלא סלעים, כלשון המדרש על אתר.
- 61 בתנחומא "ורצצו".
- 62 תנחומא חקת כ (פב ע"א); ילק"ש חקת, רמז תשסד (עמ' 525); גינצבורג, ד, עמ' 189-190 והערה 662 בעמ' 341-342.
- 63 תנחומא שם (פב ע"ב); ילק"ש שם.
- 64 תנחומא שם; ילק"ש שם; גינצבורג, ד, עמ' 29.

וכשאישה הייתה צריכה להפליג בספינה כדי שתלך לצד האחר, [הייתה הולכת בספינה]⁶⁵ כמו שאמר הפסוק "הלכו בציות נהר" (תהלים קה 41). המים שלה שהיו זורמים הלכו מחוץ למחנה ישראל והצמיחו מינים מונים של בשמים ואילנות שלהם לאין מספר, כמו שאמר הפסוק "בנאות דשא ירביצני, על מי מנוחות ינהלני" (תהלים כג 2).⁶⁶

היא הבאר שנגנזה בלב ים טבריה, ומי שעמד על פני הישימון היה רואה בלב הים כמו מגדל גבוה, כמו שאמר הפסוק "ונשקפה על פני הישימון" (במדבר כא 20).⁶⁷ פי האתון של בלעם היא האתון שדיברה עם בלעם בדרך כשקרא לו מלך מואב לקלל את ישראל. היא האתון שפתחה את פיה ואמרה לבלעם מה עשיתי לך שהכיתני שלוש פעמים, כמו שאמר הפסוק "כי הכיתני זה שלש רגלים" (שם כב 28), ולא אמרה לו "שלש פעמים" כי רצתה לומר לו איך אתה רוצה לעקור אומה שחוגגת שלוש רגלים בשנה.⁶⁸ השיב ואמר לה "לו יש חרב בידי כי עתה הרגתיך" (שם שם 29). נמשל לרופא שהזמינו בן אדם אחד לרפא מישהו שנשכו נחש, דהיינו⁶⁹ ילחש שבועה⁷⁰ עליו וירפאנו. הוא הולך בדרך, והנה נתקל ב[אנקה].⁷¹ הלך אותו רופא לראות כיצד יהרגנה. השיב לו מי שהיה הולך אתו: איה גבורתך שאתה אומר שאתה מרפא בלשונך את הנשון? כך האתון אמרה לבלעם: אני בהמה, אין לי שכר ולא עונש, אינך יכול להרגני אלא אם הייתה חרב בידך, וכיצד תבוא להרוג בפוך אומה קדושה, חלק ה' עמו (דברים לב 9)? השתיקה אותו והעמידה אותו כך

65 ההשלמה היא כמתבקש על פי ההקשר, וכלשון התנחומא על אתר (פב ע"ב, שו' 2).

66 תנחומא שם; ילק"ש שם.

67 תנחומא שם; ילק"ש שם. מסורת שונה נמצאת בשבת לה ע"א.

68 תנחומא בלק ט (פה ע"ב); ילק"ש בלק, רמז תססה (עמ' 529).

69 כך במקור.

70 תרגמו כן בהשראת לשון התנחומא כאן "שבא לרפאות בלשוננו", והפועל עזם עלי בערבית סובל כמה הוראות, ובהן השימוש בשבועה – ראה ד' איילון ופ' שנער, מלון ערבי-עברי ללשון הערבית החדשה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 233; אלמנג'ד פי אללע"ה²⁰, בירות 1986, עמ' 504; א' שרוני, המילון המקיף ערבי-עברי, תל אביב 1987, עמ' 887, במיוחד ההוראה החמישית שם. ושמא אין צורך בכל מראי המקום הללו, לפי שהפועל עזם רווח מאוד בקרב היהודים בצפון אפריקה.

71 במקור לוזגא, ותרגמנו על פי העברית; ראה תנחומא בלק ט (פה ע"ב) וילק"ש בלק, רמז תססה (עמ' 529). האנקה היא לטאה גדולה – ראה א' אבן-שושן, המלון החדש, א, ירושלים 1980, עמ' 124; וכן בארמית – ראה M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Philadelphia 1903, עמ' 87, ושם ציין לאזכור הנידון בזה.

שלא מצא מה להשיב לה.⁷² היא האתון שמיד כשסיימה לדבר עם בלעם הרגה הקב"ה כדי שאומות העולם לא יעשוה עבודה זרה ויעבדוה.⁷³ באותה שעה פקח הקב"ה את עיניו, וראה את מלאך ה' ניצב, ואמר לו: "על מה הכית את אתונך" (שם שם 32)? רוצה לומר, זו בהמה שאין לה שכר ולא עונש ולא זכות אבות ולא זכות תורה, השם שלחני להרוג אותך על שעשקת אותה והכית אותה. והנה שישים ריבוא של ישראל, שיש להם זכות אבות, תבוא ותוכל לעקרם בדברים שבפיך?! "הנה אנכי יצאתי לשטן" (שם שם), ולולא נטתה מלפניי ובוזה הראתה לך את נפלאות השם, שכל דבר נעשה במאמרו ומה שיאמר הוא מה שיעשה, הייתי אף הורג אותך ואותה אחיה.⁷⁴ באותה שעה ידע בלעם הרשע שהקב"ה ימינו פשוטה לקבל שבים, לכן קם ואמר "חטאתי", ואף על פי שהתשובה שלו לא הייתה שלמה, קיבלה הקב"ה לפי שעה.⁷⁵

הקשת שנראית בתוך הענן ביום גשם היא קשת הברית, שכרת הקב"ה ברית עם נח ונשבע לו בה שלא יביא מבול לעולם. אמר הקב"ה לנח: כשיעלה במחשבה לפניי להביא מים שיִכְלו את העולם בשל מעשיכם המגונים, באותה שעה אוציא אותה בתוך הענן ותהיה לאות ברית ביני ובין העולם, שאני עומד בהבטחתי שנתתי לכם שלא אכלה את העולם. בשעה שמידת הדין תהיה מקטרגת על המעשים בעולם הזה, אוציא אותה [=את הקשת] וְאֶרְאֶה אותה וְאֶזְכֹּר בבריתי שנתתי לך, ולא אכלה את העולם, כמו שאמר הפסוק "והיתה הקשת בענן וראיתה לזכור ברית עולם" (בראשית ט 16).⁷⁶

המן שנתן הקב"ה לישראל מרוב היקר שלהם אצלו, [שהם] יקרים יותר משבעים אומות שבעולם,⁷⁷ ולכן שינה למענם סדר מעשה בראשית. מתחילה יצא המזון מן הארץ, וטל ירד מן השמים. עכשיו עשה להם בהפך, ואמר להם "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים" (שמות טז 4), ועל הטל נאמר "ותעל שכבת הטל" (שם שם 14), דהיינו חזר לעלות מן הארץ.⁷⁸

72 תנחומא שם; ילק"ש שם.

73 תנחומא שם; ילק"ש שם.

74 זו לשון הפסוק העוקב (33): "אולי נטתה מפני כי עתה גם אֶתְּכָה הרגתי ואותה החייתי".

75 תנחומא חקתי י (פו ע"א); ילק"ש בלק, רמז תשסה (עמ' 529).

76 כך ברש"י על אתר: "...כשתבא מדת הדין לקטרג עליכם אני רואה את האות ונוכר" (מהדורת ברלינר [לעיל הערה 35], עמ' 19).

77 המילים "מרוב יקר... משבעים אומות שבעולם" נראות כתוספת משל המחבר/העורך.

78 כך כבר במכילתא דר"י, מסכתא דויסע, פרשה ב (עמ' 161 במהדורת הורוביץ ורביץ); וכן בתנחומא בשלח כ (צ ע"ב); ילק"ש בשלח, רמז רנח (עמ' 156).

הוא המן אשר ירד ליהושע בן נון כשהיה ארבעים יום בהר, עת המתין למשה רבנו עליו השלום, וירד לו [מן] בכלל כל ישראל.⁷⁹ הוא המן שלקטוהו "דבר יום ביומו" (שם שם 4) כדי שישאל יהיו מכוונים את לבם לאביהם שבשמים ויאמרו "ברוך ה', יום יום יעמס לנו" (תהלים סח 20).⁸⁰ הוא המן שהיה גבוה שישים אמה מעל פני הארץ.⁸¹

הוא המן שהפסוק כינהו "כזרע גד" (שמות טז 31) – לשון הגדה, שהיה מגיד [מודיע] על העובר אם הוא בן תשעה חודשים, ו[אז] נאמר שהוא של הבעל הראשון, או שהוא בן שבעה חודשים, ו[אז] נאמר שהוא של הבעל השני; דהיינו, כשהיו באים אל משה רבנו, היה אומר להם: [חכו] עד הבוקר, וְהִבִּיאוּ אֶת הַמֶּן שֶׁלִקְטַתֶּם. בבוקר, כשהביאו אותו [את העומר] לו, שקל [משה] אותו [את המן] לפניו. אם נמצאה מנתו אצל האיש הראשון, היה משה רבנו אומר, שהוא מן האיש הראשון והלה אביו וייקח אותו [את הילד]; ואם נמצאה מנתו אצל האיש השני, הריהו בן שבעה חודשים והלה אביו.⁸²

הוא המן שהיה מודיע לישראל על דברים שיתרחשו להם כמו שהנביאים היו מודיעים. כששניים מישראל היו מתנצחים על האחריות לעבד שנמצא אצל ישראלי אחר, אחד מהם אומר לחברו "שלי הוא ואתה גנבת אותו ממני" והאחר אומר "אתה מכרת לי אותו" ואין להם עדי מכירה, היה משה רבנו אומר להם "לכו עד הבוקר ונפשר [בעניינכם]", כמו שהפסוק אמר "דינו לבוקר משפט" (ירמיה כא 12). כבואם בבוקר היה אומר להם "שקלו את מה שלקטתם היום". אם מנת העבד נמצאה אצל אדונו הראשון, שלו הוא, והלה [השני] גנבו; ואם מנתו נמצאה אצל אדונו השני, שלו הוא, וקנהו מהלה [=מן הראשון]. וכך גם הוא, כשאישה הייתה רבה עם בעלה ובאו לפני משה רבנו, היא אומרת "הוא עשקני", ובעלה אומר "היא זו שעשקה אותי וממרה את פי", משה רבנו היה עונה ואומר להם: "[חכו] עד הבוקר והביאו את המן, אתה ואבי האישה, ושקלוהו לפניי". אם מנתה הייתה אצל אביה, הוא [המן] של האישה, והיה עושה ביניהם שלום.⁸³

הוא המן שהיה יורד עם תכשיטי נשים, כמו שאמר הפסוק "או דכו במדוכה" (במדבר יא 8), דהיינו עניין אחד שהנשים היו כותשות בתכשיטין, שהם תכשיטים⁸⁴

79 יומא עו ע"א, ורש"י ד"ה זה יהושע.

80 שמור"ר כה, ט (עמ' 284–285 במהדורת מירקין).

81 יומא עו ע"א; ילק"ש בשלח, רמז רס (עמ' 158).

82 יומא עה ע"א; ילק"ש בשלח, רמז רסא (עמ' 159); שם, בהעלותך, רמז תשלה (עמ' 479).

83 ראה במקורות הנזכרים בהערה הקודמת.

84 במקור לְמִסְפָּד. אם זו הצורה המדוברת של מִסְפָּד, יש לתרגם "מוֹשָׁק", כלומר בושם יקר, ואז שתי המילים הן בעצם כפל מבעים; אם הצורה הספרותית היא מִסְפָּד (ראה שרונים [לעיל

ובושם.⁸⁵ הוא המן שהיה יורד עם תבליניו כדי שיבשלוהו, כמו שאמר הפסוק "ובשלו בפרור" (שם שם).⁸⁶ הוא המן שהיו יורדות אתו אבנים טובות ומרגליות, כמו שאמר הפסוק "והנשיאים הביאו את אבני השוהם" (שמות לה 27), ופירוש "נשיאים" הוא "עננים", כמו "נשיאים ורוח" (משלי כה 14), ונאמר במן "וילקטו אותו בבוקר בבוקר" (שמות טז 21).⁸⁷

הוא המן שבחורי ישראל היו אוכלים אותו בטעם של חלת⁸⁸ דבש, ועליהם אמר הפסוק "וטעמו כצפיחית בדבש" (שם שם 31). תינוקות קטנים שהיו יונקים אותו, היו שותים אותו כמו חלב, ועליהם אמר הפסוק "והיה טעמו כטעם לשד השמן" (במדבר יא 8). החולים בישראל היו אוכלים אותו כמו סולת מעורבת בדבש, כמו שאמר הפסוק "ולחמי אשר נתתי לך סולת שמן ודבש" (יחזקאל טז 19). אומות העולם היו אוכלים אותו נא בטעם זרעי קוסברה⁸⁹ לא מבושלים, ועליהם אמר הפסוק "והמן כורע גד הוא" (במדבר יא 7).⁹⁰

הוא המן אשר אכלו ישראל במדבר ארבעים שנה, מן היום שאזל המזון שהוציאו ממצרים עד שנכנסו לארץ ישראל.⁹¹ הוא המן שלא ירד ביום השני של פסח, כשאכלו מתבואת ארץ ישראל, כמו שאמר הפסוק "וישבות המן ממחרת באכלם מעבור הארץ" (יהושע ה 12).⁹² הוא המן שאליהו הנביא זכור לטוב יוציא לישראל לעתיד לבוא ויראה להם אותו, כמו שאמרו חז"ל: "שלושה דברים עתיד אליהו להראות לישראל, ואלו הם: צנצנת המן, וצלוחית של שמן המשחה, וצלוחית המים של אפר פרה. ויש אומרים: גם מטה אהרן – שקדיו ופרחיו".⁹³

- הערה 70, עמ' 1193, וליד הערך סימן לציון ערך קדום ששימושו נדיר כיום), מדובר בתכשיטים עשויים משנהב או מקרן. לעניין הזה אין מקבילה ב"חסדי אבות".
- 85 יומא עה ע"א; ילק"ש בהעלותך, רמז תשלה (עמ' 479).
- 86 יומא שם; ילק"ש שם.
- 87 יומא שם; ילק"ש בשלח, רמז רסא (עמ' 158).
- 88 אפשר גם "דייסת".
- 89 רש"י יומא עה ע"א, ד"ה כגידא: גרעין של אליינדר". כך נקרא בצרפתית עתיקה הכוסבר – ראה התיאור במהדורת שטיינזלץ על אתר (ירושלים תשל"ז, עמ' 319), במדור "העולם". יש מהדורות של התלמוד שבהן כתוב "כוסבר" ולא "אליינדר", ושמה אחת מהן הייתה לנגד עיני המחבר.
- 90 שמו"ר ה, ט (עמ' 160–161 במהדורת שנאן, ירושלים ותל אביב תשמ"ד); תנחומא שמות כה (עמ' 70).
- 91 על פי שמות טז 35.
- 92 ילק"ש בשלח, רמז רסא (עמ' 160).
- 93 תנחומא בשלח כא (עמ' 91); ילק"ש שם.

המטה של משה רבנו הוא המטה שברא הקב"ה במעשה בראשית אחרי שברא את העולם כולו, והיה מונח בגן עדן עד שגירש הקב"ה את אדם הראשון מגן עדן, ונותר אצלו עד שמת. ילדיו לקחו אותו, ומילדיו [נמסר] לילדיהם עד שהגיע לנח. נח נתן אותו לשם בנו. שם בן נח, שהוא מלכי צדק, נתן אותו לאברהם אבינו [ונשאר אצלו] עד שמתה שרה ונשא את קטורה, והוליד ממנה את זמרן ויקשן וכו'. הוא גירשם מעל יצחק בנו ונתן אותו אחר כך ליצחק, כמו שאמר הפסוק "ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק" (בראשית כה 5). הוא נשאר אצל יצחק עד שקרא ליעקב אבינו ובירכו ושלחו אצל לבן, ונתנו לו והפקיד אותו בידו כדי שיחצה את הירדן, כמו שאמר הפסוק "כי במקלי עברתי את הירדן הזה" (שם לב 10). אחר כך נתן אותו [ליוסף] כשבא לראות את יוסף בנו במצרים, כמו שאמר הפסוק "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" (שם מח 22).

הוא נשאר אצל יוסף עד שמת במצרים ובאו מנהיגי מצרים ונטלו כל מה שהיה בביתו. יתרו נטל את המטה, והוא נשאר אצלו נטוע בלב הגן שלו לתהילה ולתפארת.⁹⁴ [יתרו] נשבע ואמר, שמי שיוכל לעקרו משם לבדו ייתן לו את צפורה בתו לאישה. נאספו עליו כל גבורי מדין לעקרו ולא יכלו. הוא נשאר אצל יתרו, נטוע בגנו, עד שבא משה רבנו ממצרים והלך לכוש ומכוש למדין, שכן פחד לשוב למצרים מפני פרעה. באותו זמן היה משה רבנו בן שבעים ושש שנים. כשהלך למדין חזר וסיפר ליתרו מה היה לו שברח מפרעה.

באותה שעה רצה יתרו להתפייס עם פרעה שדחהו מלפניו, מפני שלא נתן לו עצה נגד ישראל איך לשעבד אותם. עכשיו, כשרצה להתפייס אתו, עצר את משה רבנו ושם אותו בכלא עשר שנים, "ואין דורש ואין מבקש" (יחזקאל לד 6), אלא הקב"ה "לולי ה' שהיה לנו" (תהלים קכד 1), וריחם על ישראל, כמו שאמר הפסוק "וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים" (שמות ב 25). הוא גואל אמתי, עליו [נאמר] "לא השבית לנו גואל".⁹⁵ הוא [הקב"ה] שלח את צפורה בת יתרו, שהייתה מביאה לו לאכול ולשתות בכל אותן עשר שנים שבהן היה חבוש בלא שאביה יתרו מרגיש.

94 הדברים כאן קרובים מאוד במגמתם (לא בלשונם ולא בפרטיהם!) לילק"ש שמות, רמז קעג (עמ' 113). בילק"ש עצמו יש מסורת נוספת, הגורסת "ויברח משה וימלט מדינה ומטה יוסף לקח בידו" (שם, רמז קסח [עמ' 109]). קרבה מסוימת בפרטים יש דווקא לקטע אחד ב"דברי הימים של משה", אף שבשאר חלקי הסיפור ניכר כי השרח המורחב אינו מושגת עליהם – ראה א' שנאן, "דברי הימים של משה רבנו: לשאלת זמנו, מקורותיו וטיבו של סיפור עברי מימי הביניים", הספרות 7 (1977/78), עמ' 100–116; הקטע הרלוונטי נמצא בפסקה יד ("משה והמטה") שבעמ' 112.

95 קרוב לנאמר ברות ד 14: "לא השבית לך גאל היום".

אחרי כן באה אל אביה יתרו. אמרה לו: "בוא נראה את היהודי הזה ששמת בכלא, מה קרה לו, האם מת או שעודנו חי". אמר לה: "אי אפשר שיחיה". הביאה לו ראיות, שאביהם שבשמים אין קץ לגודלו ולנפלאותיו; הוא זה שהציל את אברהם מכבשן האש, את יצחק מן הסכין שהייתה על צווארו, ואת יעקב מן המלאך שהוא שרו של עשו. גם זה [=משה] הוא אחד מהם ומילדיהם. הלכו לראותו, ומצאוהו חי. הוציאו מן הכלא, חפף את ראשו והלבישו בבגדים יפים ושילחו. אחר כך הלך [משה] לגן של יתרו כדי שיהיה מודה ומתחנן לשם⁹⁶ יתברך אשר גמלו כל טוב. הוא היה מחפש ומצא את המטה הזה שכתוב עליו שם ה' צבאות "פתוחי חותם איש על שמו" (שמות כח 21; לט 14). הוא [=משה] היה קורא את זה, והנה הוא [=המטה] נעקר מעצמו ונעשה בידו. מיד כשבא יתרו לגן ומצא בידו את המטה הזה, נדהם מאוד ואמר: "אפילו כל גיבורי מדין שנאספו לעקרו לא יכלו לעקרו, וזה עיף ויגע מבית הסוהר יכול לו לכדו!" באותה שעה נתן לו את צפורה בתו לאישה.⁹⁷

הוא המטה שבו חילק משה רבנו את הים לשנים עשר נתיבים.⁹⁸ הוא המטה שבו הכה משה רבנו את הסלע ויצאו ממנו מים שישתו ישראל – הם ונשיהם וילדיהם וטפם ובהמותיהם.⁹⁹ ויש מי שאומר, שהוא מטה אהרן שפרח והוציא שקדים.¹⁰⁰

השמיר הוא תולעת בגודל שעורה שמשנה רבנו חתך [בן] אבנים לאפוד של הכהן הגדול.¹⁰¹ הוא השמיר שאמרו חכמים לשלמה המלך עליו השלום, אם יש

- 96 כן במקור.
- 97 הסיפור על תולדות המטה מאז שנברא בערב שבת בין השמשות ועד שנעקר בידי משה נמצא בכמה מקומות, ובכולם הנוסח שונה ברב או במעט מן המובא כאן, ודומה שהמחבר התבסס על ילק"ש שמות, רמז קסח בסופו (עמ' 110). עוד ראה פדר"א פ"מ; גינצבורג, ג, עמ' 159–161, ובמיוחד בהערה 88 בעמ' 269 והערה 96 בעמ' 270.
- 98 תנחומא בשלח י (עמ' 86); ובילק"ש בשלח, רמז רלג (עמ' 144 למטה) "נחלק לשנים".
- 99 על פי במדבר כ 11.
- 100 הזהות מטה משה = מטה אהרן נמצא בשמו"ר כו, ג (עמ' 290 במהדורת מירקין). הלשון "ל...והוא המטה שנתן ה' לאדם ולשת ולנח ולאברהם וליצחק וליעקב ולמשה וליהושע ולדוד ולאליהו, והוא מטה אהרן שהוציא ויצץ ציץ...". נמצאת בספר זרובבל – ראה ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' תצט; אך ספק גדול אם מחבר השרח המורחב הכיר וראה את ספר זרובבל. הנחתנו היא כי השתית את הזהות מטה משה = מטה אהרן על מקורות זמינים יותר – שמות רבה שהובא בראש ההערה, או חיבור אחר שנעלם מעינינו. ספר זרובבל נדפס גם אצל אייזנשטיין, אוצר המדרשים, עמ' 158–161; המשפט הרלוונטי נמצא בעמ' 160, בטור הימני; ואצל י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים ותל אביב 1968, עמ' 77, וראה מה שכתב על הגרסאות השונות של החיבור הזה בסוף הקדמתו, עמ' 67–70.
- 101 גיטין סח ע"ב, ורש"י שם ד"ה לאבני האפוד.

אצלך שמיר תוכל לבנות את בית המקדש באבני גזית.¹⁰² כששמע שלמה המלך מן החכמים מה שאמרו לו, מה עשה? הוא היה שליט בכל מה שברא הקב"ה, והיה שליט בשדים. קרא להם ושאל¹⁰³ אותם על אודותיו [של השמיר]. אמרו לו: חקור את שליטנו, והוא ייתן לך מידע עליו. מה עשה שלמה המלך? שלח את בניהו בן יהוידע, שהיה חכם [העומד] לפניו, ואמר לו: "הבא לי את אשמדאי מלך השדים". הלך בניהו בן יהוידע ומצא את אשמדאי עולה לשמים לקרוא [ללמוד], ומצא בור אחד שממנו היה שותה כשהיה יורד מן השמים, והוא חתום בחותם שלו כדי שאיש לא יחשוף אותו ולא ישתה ממנו. כשבניהו בן יהוידע מצא אותו, מה עשה? בחכמתו חפר בור אחר ליד הבור הזה, ועשאו עמוק ממנו, ועשה פתח לבור של אשמדאי, החתום בחותם, בתוך אותו בור שחפר. [בניהו] העביר את כל המים שהיו בכור של אשמדאי לבור שהוא חפר. הלך לצד אחר ועשה בור נוסף גבוה, ומילא אותו ביינ, ועשה בתוך הבור נוקבא¹⁰⁴ אל הבור האחר של אשמדאי. כל היין ירד לבור של אשמדאי. הוא כיסה את שני הבורות שעשה, והבור הנוסף [נותר] מוגן בחותם של אשמדאי.

כשבא אשמדאי ומצא את הבור שלו חתום בחותם שלו, חשף אותו [את הבור] ומצא אותו מלא, ושתה ממנו עד שרווה והשתכר ונפלה עליו שינה. בניהו בן יהוידע הסתתר כדי להיווכח ש[אשמדאי] שתה ממנו, וידע שהשתכר ונפלה עליו שינה. בא בניהו ושם עליו שלשלת של ברזל וכתוב עליה שם המפורש. כשהתעורר אשמדאי משנתו קם ומצא עליו שלשלת, רצה לקרוע אותה. אמר לו בניהו בן יהוידע: "שמא דמרך עלך (שם אדוניך עליך)!" באותה שעה נרגע אשמדאי, ובניהו בן יהוידע לקחו והביאו אצל שלמה המלך.

בהיותו בדרך ראה [אשמדאי] אחד אומר לזולתו: "עשה לי נעליים"¹⁰⁵ שיחזיקן

102 נראה שמקור הסיפור הוא בגיטין סח ע"ב; ועיין עוד ילק"ש מלכים, רמז קפב (עמ' 749), אף שחלו בו שינויים רבים, ועל העיקריים שבהם נעיר להלן.

103 במקור וסקסאהום, ובהמשך המשפט סקסי. לפנינו שיבוש של הפועל תקצי (בבניין חמישי) או אסתקצי (בבניין עשירי), אשר הוראתו בחן, בדק, חקר ודרש וכדו'; ובמרוקו רווח השימוש בפועל סקסי בהוראת שאל. אנו מודים לפרופ' בר-אשר על שהאיר עינינו בבניין זה. ב"חסדי אבות" (סח ע"א) ונסדהם, והוראת הפועל נשך היא ביקש, חיפש.

104 כך במקור, בהוראת נקב.

105 במקור בלגה, והוראתה נעלי בית או סנדלים העשויים עור צהוב (מ' גושן-גוטשטיין, מילון ערבי-עברי חדש, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 157 למטה). ב"חסדי אבות" (סח ע"ב) צבאט/סבאט, ואף מילה זו הוראתה נעלי בית. פרופ' בר-אשר הסביר לנו בטוב, כי בערי הדרום (בעיקר במראכש ובאלו שהושפעו מלשונה) שימשה בלגה כינוי לנעל בסתם; לעומת זאת בערי הצפון (למשל בפאס, וכן בתאפילאלת) הוראתה הייתה נעל פתוחה מאחור שצורתה משולש שווה שוקיים, ואילו צבאט/סבאט שימשה בהוראת נעל סגורה.

מעמד עשר שנים".¹⁰⁶ התקלס בו [אשמדאי] ואמר לו [לבניהו]: "זה נותרו לו לחיות רק שבעה ימים, והוא אומר לו שיעשה לו נעליים שיחזיקו עשר שנים". עבר משם וראה בית אחד שעושים בו חתונה. ישב אשמדאי ובכה. אמר לו בניהו: "מדוע אתה בוכה?". אמר לו: "לחתן הזה נותרו שלושים יום עד שימות, ואשתו תיפול ליבם". כאשר עבר ליד בית של ענייה אחת, ועמד לגעת בו בכתפו ולהפילו, יצאה לקראתו וביקשה ממנו שלא יפיל אותו. נלחץ, ומן הלחץ שנלחץ נשברה אחת מעצמותיו. אמר: "זהו שאמר הפסוק 'ולשון רכה תשבור גרם' (משלי כה 15)". עבר ומצא מגיד עתידות אחד שהיה מנבא. אמר לו: "אתה הנקרא מגיד עתידות, לו היית מגיד עתידות היית מוצא את המטמון שתחתך!".

עבר ומצא שיכור אחד תועה בדרך. בא אשמדאי הראה לו את הדרך. אמר לו בניהו: "מדוע הראית לו את הדרך?". אמר לו: "זה שתעה בדרך מכריזים עליו בשמים. הוא רשע ובידו מצווה אחת. באתי אני, הראיתי לו את הדרך ולקחתי את המצווה שהייתה בידו". עבר גם כן ומצא עני סגי נהור תועה בדרך. הראה לו את הדרך. אמר לו [אשמדאי לבניהו]: "זה מכריזים עליו בשמים שהוא בן חיי העולם הבא, ולכן הראיתי לו את הדרך".

אחרי כל זה הביאו לבית [של שלמה] ולא ראה את פני שלמה המלך, וביום הראשון היה אסור [בכלא]. חקר אותם אשמדאי ואמר להם: "מדוע לא שלח שלמה המלך לקרוא לי היום?". אמרו לו: "הוא אוכל". כששמע אשמדאי את הדברים הללו לקח שתי אבנים מלפניו וחכך אותן זו בזו. הלכו אצל שלמה המלך וסיפרו לו את זה. אמר להם: "הסיבה שחכך אותן היא לומר לי שלא אוכל הרבה". ביום השני חקר אותם. אמר להם: "מה הוא עושה היום?". אמרו לו: "שותה יין". לקח שוב שתי אבנים ושם אחת מעל לשנייה. הלכו אצל שלמה וסיפרו לו את זה. אמר להם: "הסיבה שהניח אחת מעל לשנייה היא לומר לי שאשתה הרבה יין ולא אנזק". ביום השלישי הביאוהו לפני שלמה המלך. תפס קנה אחד, מדד בו ארבע אמות והניחו לפני שלמה המלך. קמו המשרתים שהיו לפניו וסיפרו לו את זה. אמר להם: "רמז לי שבאחירתי אקח עמי רק ארבע אמות של אדמה, שהוא הקבר, [אפילו] שעכשיו אני בכבוד הזה [ששולט על כל העולם]".

כשגמרו את זה אמר לו שלמה המלך: "איפה השמיר?". אמר לו אשמדאי: "הנה הוא אצל שרו של ים". אמר לו שלמה: "מה אעשה כדי להביאו ממנו?". אמר לו אשמדאי: "הנה הדוכיפת מביאה אותו ממנו כדי לחתוך בו את ההרים ולגדל לו עשב שיאכל והייתה מחזירה אותו אליו. ושרו של ים אינו נותן אותו אלא לדוכיפת

מפני שהיא 'נאמן בשבועה'¹⁰⁷ שלו.¹⁰⁸ הוא יודע שאחר כך ימות. אצלו תמצא את השמיר".

כששמע שלמה המלך את הדבר הזה מאשמדאי, תפס אותו ואסר אותו אצלו בבית, ושלח את בניהו בן יהוידע והמשרתים שאתו לחפש את הדוכיפת כדי להביא ממנה בחכמה [את השמיר]. הם חיפשו את הקן של הדוכיפת עד שמצאו אותו. בניהו בן יהוידע שקל מה יעשה. לקח לוח זכוכית במידה של הקן וסגר בו את הקן. הדוכיפת לא הייתה שם, אלא רק ילדיה. הם כך, והנה באה הדוכיפת להיכנס לקן שלה ולא מצאה מניין תיכנס, שכן חשקה לראות את ילדיה. היא לא יכלה למצוא מה לעשות כדי להיכנס אליהם. הלכה אצל שרו של ים ולקחה מאצלו את השמיר. באה ובקעה בו את הקן והלכה להשיבו. היא הולכת להשיבו והם [בניהו ואנשיו] הבהילו את הדוכיפת עד שנפל השמיר מפייה, ונתנו אותו לשלמה המלך. הדוכיפת, כשראתה שלקחו לה את השמיר והיא אינה מקיימת את שבועתה, חנקה את עצמה ומתה.

נחזור לאשמדאי. מה היה עושה באותם הימים כשהיה אסור אצל שלמה המלך? התקלס בו [אשמדאי] ואמר לו: "איפה הגבורה שלכם, כמו שאמר הפסוק 'כתועפות ראם לו' (במדבר כג 22; כד 8)?" ואנו מפרשים אותו [את הכתוב] כמו כוח השדים שלו. כל יום היה צוחק עליו [אשמדאי] ואומר לו כך. יום אחד היה שלמה המלך לבדו עם אשמדאי זה מול זה, אמר לו: "חזור על הדברים". אמר לו אשמדאי: "אם אתה אומר את הדברים באמת, תן לי את חותמך אשר ענוד על אצבעך, ותראה – שלמה המלך – היכן תהיה". שלמה המלך לא שקל¹⁰⁹ את הדברים הללו, ואמר לו: "אם רק את החותם, קחנו". הוא [שלמה] נתן לו אותו, ו[אשמדאי] השליך אותו [במרחק] מהלך ארבעים יום.¹¹⁰

כאשר נטש אותו נותר בידו רק המטה והדיבור. הלך שלמה המלך בדרך עד שהגיע לארץ ישראל. מצא את אשמדאי, שהוא מלך על ישראל, עומד להיכנס אצל הסנהדרין ולומר להם: "אני הוא שלמה המלך!" לא היה אחד שהאמין לו שהוא שלמה המלך, אף על פי ש"נרנד" להם כל יום. אמרו: "אולי יש בזה אמת?". מה עשו הסנהדרין? שלחו אחר הנשים של שלמה המלך אחת אחת וחקרו אותן: כשהמלך נכנס אליכן, איך נכנס? האם רגליו מכוסות או לא?". אמרו להם: "נכנס כשרגליו מכוסות, והיה תובע אותנו בימי הנידות". שלחו אחרי בת־שבע אמו. אמרו

107 כך במקור.

108 המשפט הזה ליתא בגיטין, אך מן ההמשך הוא משתמע ואף מתבקש.

109 מילולית: לא לקח ולא הביא.

110 בגיטין ארבע מאות פרסה.

לה: "האם נכנס אצלה או לא?". אמרה להם: "נכנס כשרגליו מכוסות והיה תובע אותי". אמרו הסנהדרין: "בוודאי זה שנכנס הוא אשמדאי, וזה שלמה המלך". באותה שעה האמינו לו וכתבו לו חותם אחר כמו זה שהיה לו ואשמדאי לקח לו אותו. מיד כשענד את החותם ונכנס לביתו, ברח ממנו אשמדאי ולא תפס אותו. שלמה המלך פחד ממנו ושם שומרים עליו מפני אשמדאי. זהו שאמר הפסוק "הנה מטתו שלשלמה, ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל" (שיר השירים ג 7). נחזור לשמיר. הביאוהו וחתך בו את אבני הגזית, ובנה את בית המקדש באבני גזית. הלוחות הראשונים של התורה הם הלוחות הברית שבראם הקב"ה בעצמו, כדי ללמדנו שהם כנגד שמים וארץ וכנגד חתן וכלה וכנגד שני עולמות – עולם הזה ועולם הבא.¹¹¹ הם הלוחות שאורכם שישא טפחים ורוחבם שישא טפחים.¹¹² הם הלוחות שמשקלם היה ארבעים סאה.¹¹³

הכתב הוא ציור אותיות התורה כדי שישאל ילמדו מהם כיצד יכתבו.¹¹⁴ החרט ש[בו] כתב הקב"ה את הלוחות הראשונים של התורה הוא החרט ש[בו] כתב משה רבנו ע"ה את הלוחות השניים של התורה. הוא העט ש[בו] כתב משה רבנו ע"ה תורה לישראל, כמו שאמר הפסוק "ויכתוב משה את התורה הזאת וילמדה את בני ישראל" (דברים לא 22). הוא החרט עצמו שכתב את התורה על האבנים שהוציא מן הירדן, כמו שאמר הפסוק "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב" (שם כז 8), והניחו את האבנים הללו בהר עיבל. קברו של משה רבנו עליו השלום, שכן הקב"ה קברו מול פעור כדי שיכפר על עון פעור.¹¹⁵

כבשו של אברהם אבינו שהוקרב תחת יצחק בנו הוא הכבש שרעה תחת עץ החיים ושתה מן המים שתחת עץ החיים.¹¹⁶ הוא הכבש שנאחז בעץ ולבסוף שוחרר, כמו שאמר הפסוק "אחר נאחז בסבך בקרניו" (בראשית כב 13), ונאמר שם "וילך אברהם ויקח את האיל" (שם שם). לימדנו הקב"ה על ישראל, שכשבעתיד ישראל יהיו משועבדים, יהיה זוכר להם זכות אבות וזכות העקדה וישחרר אותם מהם [מן האומות שישלטו אז בישראל].¹¹⁷

111 תנחומא תשא טז (עמ' 121); שמו"ר מא, ו (עמ' 138 במהדורת מירקין).

112 בבא בתרא יד ע"א; ילק"ש תרומה, רמז שסז (עמ' 215).

113 תנחומא תשא כו (עמ' 124).

114 רש"י פסחים נד ע"א, ד"ה המכתב: "חקיקתן וצורתן, כך שמעתי; ולי נראה, כתב – זו היא חקיקת צורתן, והמכתב הוא עט וחרט שנכתב בו חקיקת הלוחות...".

115 סוטה יד ע"א; ילק"ש ברכה, רמז תקסה (עמ' 688).

116 ילק"ש וירא, רמז קא (עמ' 59).

117 תנחומא וירא כג (עמ' 31); שלח יד (עמ' 70).

הוא הכבש שבשרו הוקרב במקום יצחק אבינו ומעוררו עשה אליהו זכור לטוב אזור למותניו, כמו שאמר הפסוק "ואזור עור אזור במתניו" (מל"ב א 8).¹¹⁸ ממעיו עשה דוד המלך עשרה מיתרים לנבל¹¹⁹ שלו כדי שיהיה מזמר לקב"ה, כמו שאמר הפסוק "בנבל עשור אזמרה לך" (תהלים קמד 9). בקרן השמאלית שלו הקב"ה ענה למשה במתן תורה, כמו שאמר הפסוק "ויהי קול השופר הולך וחזק מאד, משה ידבר והאלהים יעננו בקול" (שמות יט 19). בקרן הימנית שלו ישראל ייגאלו מן הגלות הזו בזמן קריב,¹²⁰ כמו שאמר הפסוק "ביום ההוא יתקע בשופר גדול" (ישעיה כז 13).¹²¹ ויש מי שאמר שגם רוחות השטנים,¹²² וגם צבת בצבת עשויה.

ג. דיון

על טיבו הספרותי של השרח המורחב

השרח המורחב כמות שהוא לפנינו הוא טקסט חדש, כאמור, ככל הנראה מן המאה ה-19. כפי שמתברר מן ההפניות שרשמנו בהערות הנלוות לתרגומו הוא מושגת באופן מובהק על התלמוד הבבלי ופירוש רש"י על הגיליון,¹²³ על פירוש רש"י לתורה, על מדרשי רבה לתורה, ובמיוחד על מדרש תנחומא בגרסתו המקובלת ועל ילקוט שמעוני. ספק רב אם הסתמך במישרין על הזוהר,¹²⁴ ואם הכיר וינק במישרין מדברי הימים של משה¹²⁵ ומספר זרובבל.¹²⁶ גם אם אלה פני הדברים, אין הם משנים באופן מהותי את דרך עבודתו של המחבר/העורך. דומה אפוא כי הנחת העבודה שלנו ביחס לאופן השימוש של המחבר/העורך במקורותיו – "תפוס לשון אחרון"¹²⁷ – מאוששת יפה, וסברתה בצדה.

כפי שנטען מיד בסמוך, לפנינו טקסט הראוי להיחשב סיפור עממי, ואם כן יש להחיל עליו את אמות המידה ואת המאפיינים של סוגה זו.¹²⁸ בניסיונות הללו מסתבר

- 118 ילק"ש וירא, רמז קא (עמ' 59).
 119 במקור רבאב, אך ברבאב יש רק מיתר אחד. ב"חסדי אבות" (עא ע"א) עוד.
 120 כך במקור.
 121 ילק"ש וירא, רמז קא (עמ' 59).
 122 זהו תרגום ל"אף המזויקין", אשר נשנו בכמה חיבורים; ראה הערה 32 לעיל.
 123 ופעם אחת פירוש הרשב"ם, אשר נדפס על הגיליון והוא ממלא אפוא פונקציה דומה לזו של פירוש רש"י שם; ראה הערה 38 לעיל.
 124 ראה הערה 55 לעיל.
 125 ראה הערה 94 לעיל.
 126 ראה הערה 101 לעיל.
 127 ראה אחרי ציון הערה 27 לעיל.
 128 ראה, כמבחר חשוב בלבד: ג' חזן-רוקם, "חקר תהליכי התמורה בסיפור העממי", מחקרי

שהמחבר – אף שהיה בר אוריין והתמצא היטב בתלמוד הבבלי, בפירושו רש"י לתורה ובקובצי המדרשים העיקריים והרווחים בתפוצות ישראל – לא נמנה עם גדולי החכמים בימיו ובמקומו, וכוחו היה לא בלמדנות מופלגת אלא בכושרו לעבד הרבה מאוד מדרשים וחלקי מדרשים לכלל טקסט רצוף אחד, וביכולת הסיפורית וההיגודית שלו. קל להניח שאדם כזה נזקק לספרים שיד כל אדם הייתה משגת, ולא לספרים נדירים.

הסיפור העממי היהודי זכה לטיפול יסודי בעשורים האחרונים, וכיום עומדים לרשות החוקר והקורא המשכיל כמה חיבורים חשובים, המסייעים בניתוח התופעה הקרויה "הסיפור העממי" ובהבנת הפונקציות השונות שלה מבחינה חינוכית וחברתית.¹²⁹ לענייננו נשתמש בהגדרה שהציע יסיף – "סיפור עם הוא סיפור הקיים בעל פה או בכתב בקרב קבוצה חברתית נתונה ואשר מצוי לפנינו בנוסחאות שונות".¹³⁰ גם המרכיב הכרונולוגי – "מדור לדור"¹³¹ – אשר שימש מרכיב חשוב בהגדרות שקדמו לזו של יסיף, נוכח בטקסט הנידון, שהרי הוא בנוי על מסורות מדרשיות ופרשניות מתקופת התנאים או האמוראים ואילך. כפי שהתברר כבר מדברינו לעיל, השרח המורחב שימש כטקסט בעל-פה ובכתב בקרב קבוצה חברתית רחבה – יהדות צפון אפריקה, שעשה שישבה בארצות מוצאה (בהקשר הנוכחי – תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו), ואף משבאו ונתיישבו בארץ, לפני קום המדינה (העדות מטבריה) ולאחריה (העדויות מאופקים ומירוחם). אף גרסה חלופית נשתמרה בכתב, בספר "חסדי אבות".¹³²

משמעות הדברים היא, שאף שנראה כי החידוש בשרח המורחב אינו בהבעת עמדה רעיונית או פרשנית חדשה אלא בארגון מחדש של חומרים קדומים, הפזורים בספרות חז"ל לגוניה ולמקומותיה, ובהתכתם לטקסט רצוף אחד המחזיק 16

ירושלים בפולקלור יהודי ג (תשמ"ב), עמ' 129–137; ע' יסיף, "הספר העממי: פולקלור או תרבות פופולארית", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי א (תשמ"א), עמ' 127–133; הנ"ל, סיפור העם העברי, ירושלים ובאר שבע תשנ"ד; ע' שנהר-אלרעי, מספר, סיפור, קהל: הסיפור העממי היהודי והישראלי, הקיבוץ המאוחד 1994. ערך רב לענייננו יש אצל W. J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London & New York 1993, במיוחד בנוגע להיבטים הפסיכולוגיים של המסירה בעל-פה ולפונקציה של היגוד דברים גם בתרבות ליטרלית.

129 ראה הספרות הרשומה בהערה הקודמת ובהפניות הרבות שיש בה לספרות מחקר נוספת.

130 יסיף, סיפור (לעיל הערה 128), עמ' 5.

131 יסיף, שם.

132 ראה ליד ציוני הערות 24–25 לעיל. על מרכזיותו של הספר בהעברת סיפור העם ראה יסיף,

שם, עמ' 4–5 והערה 5 בעמ' 564–565.

עמודים, לאמתו של דבר יש כאן חידוש. לשון אחר: גם אם נדמה שהחידוש הוא בעיקרו בצורה ולא בתוכן, עצם הצורה החדשה מחוללת שינויים גם בתוכן הנראה מוכר. שהרי כל טקסט מתפרש לא רק מתוכו, אלא גם (ואולי בעיקר) מהקשרו. רסיסי המדרשים שעליהם הושתת השרח המורחב נתגבשו בחלקם מתוך קשיים לשוניים¹³³ או פרשניים¹³⁴. אחרים נבעו מתוך מגמות פרשניות כלליות, שאינן נעוצות בהקשר לשוני קונקרטי אלא במגמה דרשנית כללית.¹³⁵ בשרח המורחב נשזרו הרסיסים הללו לשרשרת רצופה אחת, וכך מתקבלת תמונה עשירה וססגונית יותר של כל אחד מעשרת הדברים הנידונים בשרח, שלא הייתה בנמצא בצורה זו ובאופן זה עד כה.

ואולם החידוש שבצורה אינו חזות הכול. יש שינויים גם בתוכן, והם נובעים מקהל(י) היעד ומאופן ההבעה של הטקסט החדש. כל אלה הם מאפיינים מובהקים של הסיפור העממי. לכאורה נועד הספר "ארבעה גביעים" לקהל יעד מוגדר – לגברים באי בתי הכנסת, גם אלה שהשכלתם היהודית הייתה דלה ולא נמנו עם תלמידי החכמים. אף הלשון תומכת ברושם הזה, שהרי שפתם של תלמידי החכמים ובעלי ההשכלה המסורתית הייתה העברית, ואילו השרח המורחב כתוב בערבית יהודית המונית. עוד נזכיר כי בקהילות היהודיות בצפון אפריקה נשים כמעט שלא באו לבתי הכנסת,¹³⁶ וכך אמנם משתמע מן העדויות מירוחם ומאופקים.¹³⁷ ואולם מן העדות מטבריה¹³⁸ מתברר, כי גם אם קהל היעד המקורי היה אכן הגברים, הטקסט אפשר לייעדו גם לנשים, והדבר אף עלה בידי המספר. ובאמת, המעיין בשרח המורחב לא ימצא בו ענייני הלכה סבוכים או משא ומתן הלכתי אשר כלפיהם

133 למשל, תווית היידוע של המילה באר בפסוק "וישב על הבאר", אשר ממנה משתמע שמדובר בבאר ידועה (ליד ציון הערה 55 לעיל); וכן, מדוע מיוחסת לאתון של בלעם הלשון "כי הכיתני זה שלש רגלים" ולא "פעמים" (ליד ציון הערה 68 לעיל).

134 למשל, הצורך ליישב בין שתי הלשונות שתיארו את טעמו של המן: "וטעמו כצפיהית בדבש" לעומת "והמן כורע גד הוא" (ליד ציוני הערות 89–90 לעיל); וכן, אם סביב למטתו של שלמה ניצבו שישים גיבורים, משמע היה גורם מפחיד מאוד שהביא לידי כך (בין הערות 110–111 לעיל).

135 למשל, הנטייה "לזוהות" חפצים סתמיים, ובמקרה שלפנינו – הבאר והמטה; וכן המגמה להעצים את אפיון הדמויות לטוב או לרע, ובטקסט הנידון כך מתבקש להסביר את "השחרת" דמותו של חירם ואת מעמדו המיוחד של בניהו בן יהוידע כנאמנו של שלמה.

136 ולפי עדותו של נעים דהאן בארץ היו הנשים באות רק להוצאת ספר התורה ואחר כך הולכות לבתייהן.

137 ראה ליד הערות 20–21 לעיל.

138 ראה בין הערות 19–20 לעיל.

אפשר לטעון שהם מעבר לתחומי התמצאותם ומחוץ להשגתם של נשים וגברים הדיוטות, שאינם בקיאים בספרות ההלכה ובדרכי המשא והמתן ההלכתי. מדובר בטקסט סיפורי שהיה מושתת על המקרא ועל המדרש, ולכן זמין לכולם.¹³⁹ במקומות אחדים הערנו לעיל על שיבושי פסוקים,¹⁴⁰ על תוספות מאת המחבר/ העורך ועל שימוש פרפרסטי בלשון המדרשים.¹⁴¹ אלה מעידים, כמדומה, על כך שיסוד השרח המורחב הוא בדברים שבעל-פה, כדרכם של שרוח רבים, ושל סיפורים עממיים רבים. יותר משהם משקפים שליטה חלקית של המחבר/המספר בלשון המקראות והמדרשות הם מבטאים את תחושת השליטה שלו בהם, שעל כך חש בטוח דיו לספר את הדברים בלא להיזקק לספר שיימצא לנגד עיניו.

המחבר/העורך של השרח המורחב לא הקפיד על סדר הדברים כפי שבא בקובצי המדרשים שעליהם התבסס. הדברים ניכרים בעיקר בסיפורים הארוכים – על פי הארץ (חירם ויחזקאל), על המטה ועל השמיר (שלמה ואשמדאי).¹⁴² כדי שלא להרבות את הטורח איננו מציבים כאן נוסח מול נוסח, ונציע כאן שני הסברים כלליים לשינויים שהנהיג המחבר/העורך:

א. התוספות הקצרות שהמחבר/העורך שילב בגוף הדברים נועדו להבהיר ולהנהיר ביטויים קשים או מצבים מורכבים שהוא שיער שמא לא יובנו כל צורכם בקהל היעד של השרח המורחב.

ב. במקומות שבהם שינה את סדר הדברים והקדים את המאוחר הוא ויתר במודע על חלק מן המרכיב הדרמטי והיסוד המותח בעלילה כדי לשמור על רצף נהיר יותר לקורא ולמאזין. שהרי ברוב המקורות שבהם השתמש מדובר בסיפור קצר יותר, ולעתים קצר בהרבה, מן הנוסח המשולב שיש בשרח המורחב. ממילא פרטים

139 מבחינה תרבותית הדברים דומים מאוד לאשר התרחש במזרח אירופה כבר כמאתיים שנה קודם לכן; ראה ח' טורניאנסקי, "הדרשה והדרשה-בכתב כמתווכת בין התרבות הקאנונית לבין הקהל הרחב", בתוך ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 183–195. ראה בהקשר זה גם את מאמרו של י' דן "מעמדה של ספרות הדרוש בתרבות ישראל" באותו הקובץ, עמ' 141–153, ובמיוחד את דבריו המאלפים שבעמ' 152: "אחת התופעות רבות העניין ביותר בתקופה זו [במאות ה-17 עד ה-19 – נ"א ונ"ד] היא הדמיון הרב באופיה של ספרות הדרוש העברית במזרח אירופה לאופי הספרות שיצרו חכמי המזרח וצפון אפריקה באותה עת. אותו שילוב של מוסר ודרוש מאפיין אותם, ולעתים מתקשה הקורא, כאשר לפניו דפים בודדים, לזהות בוודאות את התחום התרבותי שבתוכו נכתבו הדברים".

140 ראה הערות 42, 95 לעיל.

141 ראה הערות 43–45, 78, 94, 98, 103, 107, 111 לעיל.

142 על סיפור שלמה ואשמדאי ראה הדין החשוב אצל יסיף, סיפור (לעיל הערה 128), עמ'

104–101, ובהערות 19–20 התואמות בעמ' 595–596.

שאפשר היה "לצבור" בעת העיון במדרשים ורק אחר כך לפענחם (דוגמה אופיינית: ההתנהגות המוזרה של אשמדאי כלפי האנשים שנקרו בדרכו אל שלמה) "הזמינו" פענוח מִידי משוּבְּצוּ בשרח המורחב.¹⁴³ ה"פיצוי" על החלשת המרכיב הדרמטי בא בצורת סיפור ארוך ו"מלא" יותר ובעל עלילה עשירה וסבוכה ממילא.

הפונקציה החינוכית של השרח המורחב

אם אכן השרח המורחב הוא סיפור עממי, מה מקומו בספר דוגמת "ארבעה גביעים", שהוא – כאמור בראשית דברנו – כעין משלים למחזור התפילות? תחילה ראוי להכיר, שהשרח המורחב הוא טקסט אחד מתוך שלושה¹⁴⁴ טקסטים אשר נושאים אופי של סיפור עממי ואשר שולבו ב"ארבעה גביעים" (השניים האחרים הם הנוסח המורחב מאוד של עשרת הדיברות בערבית יהודית והתרגום הארמי להפטרות תשעה באב). אם כך השאלה שיש לשאול איננה שאלת "חריגותו" של השרח המורחב, אלא שאלת "האופק" הספרותי והפונקציונלי של "ארבעה גביעים" – האומנם רק טקסטים ליטורגיים קובצו אל בין דפיו, או שמא ראוי לתאר ולמיין באופן אחר את הטקסטים הללו?

מתעורר אפוא הצורך בהגדרה חדשה, רחבה ומדויקת יותר, של טיבו של הספר "ארבעה גביעים". הספר אכן נועד לשימוש בבית הכנסת, ויש בו הרבה מרכיבים ליטורגיים. אולם לצדם שולבו בו עוד טקסטים שנועדו לקריאה בבית הכנסת, מחוץ למסגרת התפילה המאורגנת, ועיקר תכליתם חינוכית-מוסרית. גם אם אפשר לכלול את משלי, איוב ופרקי אבות בטקסטים הנקראים קריאה ריטואלית בבית הכנסת – ואין הדבר הכרחי כלל – דומה שאין להחיל זאת על התרגומים בארמית ובערבית יהודית שיש בספר, ובוודאי לא על השרח המורחב. דומה כי בזה נחשף "קן התפר" שבין טקסט ליטורגי הנקרא קריאה ריטואלית לטקסט הנקרא אף הוא בבית הכנסת אולם מחוץ לזמן התפילה ואין קריאתו עולה למעלת קריאה ריטואלית. העיתוי הוא אבן בוחן מועילה בהקשר הזה. כך נהגו לקרוא באיוב בתשעה באב, אך לא כחובת היום אלא כדי להביא לתיקון המידות ולצידוק הדין.¹⁴⁵ העדויות על אופני

143 טענתנו כאן קרובה לכלל הראשון שהביאה חזן-רוקם (לעיל הערה 128) בשם נוי: "השינויים חלים בעיקר בתחילת הסיפור בסופו" (עמ' 133). אנו מציעים בהקשר הזה שהשינויים חלים בעיקר סמוך להבאת הפרטים בפעם הראשונה, כדי לפשט מבנה מורכב יותר מן המבנה בטקסט המקור (התלמוד, תנחומא, ילק"ש או כל טקסט מדרשי אחר).

144 ובמהדורות ' קושטא נוסף טקסט רביעי – אלמטלק; ראה הערה 12 לעיל.

145 בקריאת איוב היה גם כדי למלא פרק זמן נכבד במהלך היום הארוך והחם הזה, שבו צמו ונמנעו ממלאכה.

המימוש המגוונים של השרח המורחב מאששות במשתמע את הסברה כי אין מדובר בטקסט ליטורגי, שלגביו היו לרוב כללים מגובשים ומסורות נוהג באשר לעיתוי הקריאה.

בחינה מדוקדקת של השרח המורחב מלמדת, כי גם בו הרעיון המרכזי הוא תיקון המידות וצידוק הדין. הרמב"ם, שעה שפירש את משנת "עשרה דברים בין השמשות",¹⁴⁶ נדרש בעיקר לשאלה הקשה בדבר היחס שבין החוקיות בטבע (=בעולם) ובין החריגה (המדומה או האמתית) שהייתה בעשרת הדברים הללו. השאלה הזו לא עמדה כלל לנגד עיני המחבר/העורך של השרח המורחב. בעבורו משמשת המשנה הזדמנות מצוינת להדגים באמצעות סיפורים מרתקים עד כמה אלוהים מנהיג את העולם בצדק, גם כשנדמה שאין אלה פני הדברים. הלקח מכאן אינו בתחום ההכרה, אלא (צריך להיות) בתחום ההתנהגותי: אם כך נוהג האל משחר הבריאה, שומה על כל אדם להיזהר מאוד במעשיו, שכן באחד הימים ייתן את הדין על מעשיו ועל מחדליו.¹⁴⁷

לשון אחרת: הטקסטים הלא-ליטורגיים שנוספו ל"ארבעה גביעים" הם דוגמאות מובהקות לספרות מוסר שתכליתה תיקון המידות והמעשים.¹⁴⁸ דברים אלה תקפים גם ביחס לנוסח המורחב מאוד של עשרת הדיברות והפטרת תשעה באב, שניהם בערבית יהודית. ככאלה הטקסטים הלא-ליטורגיים כמעט מנוגדים לטקסטים הליטורגיים – שהרי האחרונים מופנים כלפי האל ומבטאים במידה רבה הכרה באפסותו של האדם לנוכח ריבונו, ואילו הטקסט המוסרי מופנה כלפי האדם ומדגיש את אחריותו למעשיו ולתוצאותיהם.

השרח המורחב המסוים הזה נועד אפוא להמריץ את הקוראים והמאזינים להתנהג באופן מוסרי ואחראי, לפי שהם חיים ומתפקדים בעולם המונהג בידי האל, אשר

146 כך נוסח המשנה אצלו; ראה עמ' קא (התרגום), קסג-קסד (המקור) במהדורת שילת (לעיל הערה 16).

147 זו המגמה העיקרית בסוגה ספרותית מוכרת מאוד בספרות המוסר בימי הביניים בתרבות המוסלמית ("אלפרג' בעד אלשדה" [=ההקלה לאחר המצוקה]) ובתרבות היהודית ("חיבור יפה מהישועה"). ראה עליה ד"צ בנעט, "חלוקא דרבנן, חיבור יפה מהישועה ומסורת איסלאמית", תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 331-336; רבינו נסים ב"ר יעקב, חיבור יפה מהישועה, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תש"ל; ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 363-503, ובמיוחד 393-424; יסיף, סיפור (לעיל הערה 128), לפי המפתח (ערך "חיבור יפה..."), in W. M. Brinner, "Popular Literature in Medieval Jewish Arabic", in N. Golb (ed.), *Studies in Muslim-Jewish Relations: Judaeo-Arabic Studies*, Amsterdam 1997, pp. 59-71, esp. 64, 67.

148 הספרות בתחום הזה עשירה מאוד; ראה, כדוגמה בלבד, י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, במיוחד עמ' 3-68, ודבריו בעמ' 265; הנ"ל, מעמדה (לעיל הערה 139).

נוהג על פי מידת הדין ובצדק מוחלט עם בריותיו, ולעתים אף מעביר על מידותיו. יש בזה משום מיצוי הלקח הבוקע מכל פרקי אבות, אשר המשנה הנידונה בזה היא חלק ממנה.¹⁴⁹ דרך הצגת הדברים בשרח המורחב אינה עיונית מופשטת אלא באמצעות עלילות סיפוריות, והיא מושתתת בעיקרה על המקרא ועל המדרשים. ככזו היא מתאימה לכל שכבות הציבור – גברים ונשים, משכילים והדיוטות, בוגרים וצעירים.

המחבר/המספר נקט אמצעי נוסף כדי להעצים את המסר המוצע בזה. כשעשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות מתוארים במקרא, מתעורר הרושם לגבי רובם שמדובר באירועים חד-פעמיים, אשר רובם ככולם (לבד מן הקשת) כבר התרחשו ומומשו. הרושם הזה נותר בעינו גם משנתקבצו אותם עשרת הדברים לתוך המשנה הנידונה באבות. באמצעות השרח המורחב מצטיירת תמונה שונה משני היבטים לפחות: ראשית, שבעה מתוך עשרת הדברים (פי הארץ, פי הבאר, הקשת, המן, המטה, המכתב והאיל) הופיעו בהיסטוריה יותר מפעם אחת, כלומר אין מדובר בהתרחשות חד-פעמית, אלא בהתרחשות שהישנותה רומזת כמדומה גם לנוכחותה הכללית יותר בקיום האנושי (הקשת) והיהודי. שנית, חלקם עדיין קיימים, באופן סמוי (הבאר הגנוזה בכינרת) או גלוי (הקשת); ואחרים עתידים לשמש גם בקץ ההיסטוריה (צנצנת המן שיראה אליהו לישראל והקרן הימנית של האיל שבה ייתקע בעת הגאולה העתידית).

אם עשרת הדברים שנבראו בין השמשות אינם התרחשויות חד-פעמיות אלא נוכחים שוב ושוב (או עוד ועוד) בהיסטוריה האנושית והיהודית, הלקח המוצע במסגרת השרח המורחב מקבל משנה משמעות, שכן הוא מהדהד חזור והדהד בכל עת שאחד מעשרת הדברים הללו חודר לתודעתו של האדם הקורא או המאזין לשרח המורחב. העדויות השונות על אופני המימוש המגוונים של השרח המורחב מורות כי הטקסט הזה אכן מצא מסילות ללכות קהל מגוון. במבט רטרופקטיבי מתברר, כי שיקול הדעת לגבי שיבוצו של השרח המורחב בתוך הספר "ארבעה גביעים" הוכיח את עצמו.

149 ראה מ"ה בן-שמאי, "מסכת אבות ספרו של מנהיג רוחני", בתוך י' איזנר (עורך), איש על העדה, ירושלים תשל"ג, עמ' 77-103; ב"צ דינור, מסכת אבות, ירושלים תשל"ח, עמ' 20-33, ובמיוחד 20, 26-29; י' פרנקל, מדרש ואגדה, תל אביב תשנ"ז (האוניברסיטה הפתוחה), כרך ב, יחידות ד-ז, עמ' 501-525, ובמיוחד 513-517; נ' אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים": עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 36-45.